

84 (2Рос-Кара) 6
К 59

Кара: €150
А

Къозбаланы Зарина

МАМУРАШЧЫКЪ

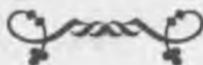
Къозбаланы Зарина

МАМУРАШЧЫКЪ

Хапарла • Шаурухна

Элберле

Къарачай-Черкес республика китаб басма

ЧЕРКЕССК
2010

Китабны ичинде суратларын
эмда тышын художник *Къобанланы Мурат* салгъанды,
джарашдыргъанды.

«Танг аласында» деген суратны автору уа
художник *Чомаланы Мекерди*.

*В книгу детских рассказов
З. Козбаевой «Медвежонок» вошли произведения,
написанные живым, ярким языком.
Психологическая выверенность сюжета,
тонкая подмеченность явлений в природе
ставят данную книгу в ряд интересных новинок
в карачаевской детской литературе.*

Кара. 6150-А

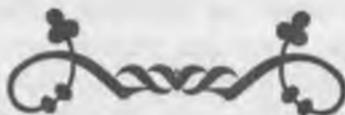
М 4702280100—12
9П1(03)—2009 12—2010

ISBN 978-5-7289-0275-1

© Къарачай-Черкес
республика кърал
китаб басма, 2010

Χανάρια

АТАМЫ ХАПАРЛАРЫНДАН

Фашист Германияны башчылары бизни къралгъа чабмазгъа деб, Москва бла келишиу этгенлерин ариу биле эдик. Алай а, саулай Европаны къралгъа джыйыб келген кърал, бизге ёшюн-уруш этмей къраллыкъ тюл эди.

1941-чи джылны июнь айында башланган кърасауатны ачы хапары бери да джетди. Джашланы аскерге ашырыу башланды. Биз да, талай джаш болуб, кърарачайдан Кърабарты-Малкърарда Прохладная шахаргъа келиб тюшдюк. Кърасауатны учу-кърыйыры болмагъан къран ырхымлагъа боялгъан джоллары башландыла. Ол джолла бизни да бирер джары атдыла. Мен да Рокосовский башчылыкъ этген Белорус фронтха тюшдюм. Кърасауатны хар кюню эсде къралырча эди.

Аладан талайы:

...Бир кесек эс джыйыб, джангыдан урушха хазырлана тура эдик. Бир кюн эки танка, аланы ызларындан да джаяу душман аскер юсюбюзге келиб къралдыла. Аланы тыяргъа излеб, от ачдыкъ. Фашист аскерчилени талайы кърырылса да, ол эки танка келгенлерин бир да кърыймайдыла. Къролума гранатаны да алыб, джерге бюгюле, келген танка таба чабдым. Бизникиле да, немчала да бир-бирине от ачыб тургъанлай, мен ортада къралыб, танкагъа джетиб, аны джандырдым. Окъла, бал чибинлеча, ачы сызгъыра, башым бла уча эдиле. Алда келген танканы джандырдым. Алдагъы танка джаннганында, экинчи, кесине базмай, тохтады. Ол алай этген-

лей, бизникиле, бирден ёрге туруб, алгъа чабханлай, душман солдатла ызларына айланыб къачдыла. Сермешюде бизден талай аскерчи джан берди. Фашитслени да иги ууатдыкъ.

Къазауатны бир кёзююнде Волга сууну джагъасына тюшдюк. Сууну бир джанындан бир джанына кёчерге керек эдик небиз бла да. Понтонланы къуруб, юслерине окъ-тоб, машина, ат, арба, адам, не бар эсе, бары да джюкленди. Суугъа кириб, орта джанына джетдик болур эдик деген заманда, джаханимни оту ачылгъанча, таш-агъач да, темир-суу да кюе-джана, бир от ачылды. Джунчугъан миллет не этерге билмей, суугъа секириб башлады. Мен джюзе билмей эдим. Ол себебден секирсем да ёлеме, пантонну юсюнде къалсам да ёлеме, сора былай къалайым деген акъыл кючледи башымы. Душман окъла да къызыудан-къызыу джауа, бизни суугъа секирген солдатларыбыз да аздан-аз къала, пантонланы юсюнде джангыз кесим къалдым. Сууда башчыкълары кёрюннген солдатланы да, окъла чёблеб, джокъ этиб барадыла.

Бир заманда, мен тургъан пантонну келиб тийген тоб тюбюн тешиб, батыб башлагъанымы эследим. Не этерикме, Аллах буюргъанны кёрейим деб, пантонну юсюнде машинаны башына миндим. Окъла да сызгъырадыла, биз да акъырынчыкъ батхандан батыб барабыз.

Талай замандан окъ-тоб атылгъан да тохтады, суу да мен юсюнде тургъан машинаны башына джетди. Машинаны башында ёрге турдум. Алай а батхандан батыб баргъан болмаса, пантонну тохтар акъылы да джокъ эди.

Эки аягъымы бурнунда ёрге сюелиб, суу бойнумдан оза башларгъа, пантонну тюбю барыб, джерге тирелгенин ангыладым. Ол заманнга катер тауушла да эшитилдиле, мени къутхардыла. Суугъа секиргенледен да андамында бир сау къалгъан адамны табыб, аланы да чыгъардыла.

Украина. Бизни частыбыз орналгъан джерни таб джерге санагъанлыгъыбызгъа, бизге туурада мийигирек дуппурну тѣпесинде орналгъан фашист автоматчыла чыртда башыбызны ёрге кѣлтюртмей башлайдыла. Не этейик, бизден мийикде орналгъанлары себебли, къол аяздача кѣроне болурбуз, эшта душманлагъа.

Командир джаш ингирала мени чакъырды:

— Магомет, былай тургъандан хайыр джокъду. Биргеннге да нѣгер алыб, дуппурну арт джаны бла барыб, аланы алайдан къоратмасагъыз, чот болмазгъа башлады, — деди.

Гюрджю нѣгерим Шотаны да алыб, кѣз байлана, джолгъа атландыкъ. Алагъа джетерге кѣб да къалгъан болмаз эди, бизни эслеб къойгъан немчала юсюбюзге от ачдыла. Алай бла ала бизни къайгъылы болгъан заманчыкъда, солдатларыбыз да, башларын атыб, дуппурну тюбюнден ёрге айландыла. Танг атаргъа, дуппур бизники болду, мен да ауур джаралы болуб, госпиталгъа тюздюм.

Госпиталдан чыкыгъандан сора мени частыма ашыргъан эдиле.

Германияны чегинден ётюб, Кенигсберг шахаргъа джууукълашханыкъда, гитлерчи солдатла уллу къаршчылыкъ кёргюзген эдиле. Алай а кюч-къарыу алгъан Совет аскерни тыйгъан бек къыйын эди. Алайда да уруш къаты барыб, Кенигсбергни да къолгъа алдыкъ.

Берлинге джетерге 50 километр чакълы бир къа-лыб, бёлек душман солдатла бла уруш эте тургъанлай, «Берлинни алдыкъ! Хорлам келди!» — деген къууанч хапар эшитилди. Бой салыргъа излемеген немча солдат-ланы да къысха заманны ичинде ууатдыкъ, тынч этдик.

АММА

Башха кюнледеча, бюгюн да эртденбла сагъат сегиз болургъа, къонгурау къагъылыб, сабийлени дерсге джыйды. Устаз классха киргенлей, сохтала барыбыз да ёрге къобуб, аны бла саламлашдыкъ. Бизни бла саламлаша, устаз Шерифат Манафовна, «олтуругъуз», деб эркинлик берди. Сора бюгюн дерследен сора этер ишибизни айттыб, эсизбизге салды.

— Унутхан болмазсыз, тамбла къалыб бирсикюн Биринчи май байрам болгъанын? Байрамгъа хазырлана, къайсыгъыз не иш этерге кереклигиз эсигизде болур? — деб бизге соруулу къарады. — Айшат, айтчы, сен бла Кулистан не иш этерге керек эдигиз? Айшат, былайда, школдан узакъ болмай, кеси джангыз джашагъан къарт амманы юйюню тышын акъларгъа кереклилерин айтды. Рамазан бла Руслан да, амманы ийнеги джыйылыучу бауну гептешин ишлерге, Света бла Алима да бу амманы юйюню терезелерин бояргъа кереклилерин эсертди устаз.

Бу къарт амманы кишиси джокъду, юйдегиси бары да урушда къалгъандыла. Ол себебден биз хаман барыб, хар не кереклисине болушханлай турабыз.

Классда къалгъан сохтала да школну тегерегинде акъланыргъа, боялыргъа, сибирилрге керекли джерлени барын да ариулаб, бирсикюн май байрамгъа хазыр этерге керекдиле.

Кюнорта болуб, дерсле бошалыргъа:

— Сабийле, эрлай барыб школну хант юйюнде, бир джукъ ауузланыгъыз да, андан сора, иги джанларымча, келтирген эски кийимлеригизни къаблаб, ишге джарашыгъыз, ансы кеч болуб къаллыкъды, — деди устаз.

Барыбыз да устаз айтханча, кюнорта ушхууурну ашаб бошаб, юйден келтирген кийимлеибизни да къаблаб, хар бирибиз этерик ишибизге джарашдыкъ.

Кулистан бла мен, устаз берген юй акълагъан шётка бла тытырны да алыб, къарт амма Муслиматха бардыкъ.

Биз ишге джарашыргъа, ызыбыздан Руслан, Рамазан, Алима бла Света да келдиле. Бизни барыбызны да анга болушургъа келгенибизни кѣргенинде, амманы кѣзлери джыламукъдан толдула.

— Аперим, балаларыма, мени унутуб къоймай, хар заманда да не кереклиме былай къарагъаныгъыз ючюн, — деб керти кѣлю бла бюсюреу этди.

Къарт аммагъа, токъсан джылдан атлагъанды, деб бир къаууму, огъай, джюз джылны бошагъанды деб да бирси къаууму айтадыла. Киши да билмейди тюзюн. Бир джолда кесине соргъаныкъда: «Да, билмейме, тоба, ненча болгъанын. Джюзден атлагъан болурмамы деб турама», деген болмаса, башха джукъ айтыргъа унамагъанды. Сора хаман келиб, джашауунгдан бизге хапар айт деб тургъанлыгъыбызгъа. «Да, не хапар айтырыкъма, сизнича гитче къызчыкъ заманымда чабыб, ойнаб айланнганым болмаса, эсимде башха джукъ кълмагъанды», деб кьо-

юучанды. Алай а башхала айтыудан, Муслиматны беш джашы бла бир къызы болгъандыла. Уруш башланган заманда муну джашларын бешисин да аскерге алгъандыла. Кеси да, Къарачайны Орта Азиягъа кёчюрген заманларында, къызчыгъы бла бирге кёчгенди. Мындан ары джетгинчи, кыйын ауруб баргъан къызчыкъ, ары джетерге тёшекге тюшюб, кёб да джашамай ауушханды. Урушха кетген беш джашындан да, ючюсюнден арадан эки джыл озаргъа, «Къазауатда джигитлик этиб ёлгендиле» деген къагъытны алгъанды амма. 1943 джыл а тёртюнчю джашыны ёлген къагъытын алгъанды. Бешинчи джашына уа ёлген къагъыт келмегенди. Чыртда бир тюрлю бир башха хапар билмейди джашыны юсюнден. Аны амалтын ёлмегенди деб ышаныб, кюн сайын автобус келир заманнга орамгъа чыгъыб, «бюгече тюшюмде кёргенме, Рамазан келиб къаллыкъ болур», деб аллына къараб турады. Сора автобусдан тюшмесе, «Аллах айтса, тамбла келиб къалыр», деб, ашырыб барады джылларын деуендиле. Бюгюн да амма, бизге ушхууур этиб, хайт деб ишибизни дженгиллетирге, эшик аллында тепсичик къуруб, аны юсюн да тюрлю-тюрлю ушхууурладан джасады.

— Сабийле-джанларым, келигиз, арыгъан да болурсуз, бир джукъ ауузланыгъыз. Мен да, автобусну келир заманы болады, джолгъа бир къарайым. Ким биледи, бюгюн келиб къаллыкъ эсе уа Рамазан, — деб, бизни тепсиге джарашдырыб, юсюн-башын тюзете, орамда гитче скамейкачыкъгъа олтуруб, джашыны аллына къараб тохтады.

Биз да тепсини тегерегине олтургъанлыгъыбызгъа, аммагъа асыры бек кыйналгъандан ашарыгъыбыз тамагъыбыздан энмегенча кёрюндю. Бир заманда машина таууш болду. Биз барыбыз да, керти Рамазан келиб къаллыкъча кёрюб, бурууну юсюне къабланыб, орамгъа автобусну аллына къараб тохтадыкъ. Бир заманда автобус арлакъда тохтаучу джерине келиб тохтады. Ичинден эки тиширыу бла бир сабийчик тюшдюле. Олтуруб турсам, кёрмей къалырма да дегенча,

амма ёрге турду, автобусдан джашы Рамазанны тюш-мегенин кёргенинде, ызына скамейкачыкыгъа олтуруб, баш энишге къараб, талайны турду. Сора бир кесек замандан эки кёзюн да сюрте, арбазгъа кирди. Ашагъаныбызны тохтатыб, бирерибиз бирер джерде симсиреб тургъаныбызны кёргенинде, Муслимат эрлай эс джыйыб, джылагъанын эслетмей:

— Нек ашамадыгъыз, джаратмадыгъызмы, сер аманы этген ушхуурун, — деб, келиб къатыбызгъа чёкдю. Бир кесекни сёлешмей, барыбыз да баш энишге къарашыб тургъанлай, тынчыкыны бузду амма:

— Бу къарт амма, акъылындан чыгыб къалгъанды дей болурсуз. Алай а не этейим, башха мадарым болмай этеме алай. Не болса да, бир тюрлю бир къагъыт ышан алсам, ёлгенди деб, не этерик эдим, бой саллыкъ эдим джазыуума. Ким биледи, ашхы Аллахны кючу уллуду, келиб къалыр деб, кеси-кесиме кёл эте, джашаууму алай бла ашырыб барама, — деб, дагъыда сытды.

Биз джукъ айтмадыкъ. Не дерик эдик? Андан башха мадары болмай, джашыны аллына къараб, ашырады джашауун. Ким биледи, джюрегине айтханын этдиралмай болур ансы, иги да биледи джашы анча джылдан сора къайтыб келмезлигин деген акъыл башымы кючледи. Менден къалгъанла да, ишлери бла кюрешиб тургъан болмаса, чырт киши джукъ айтыб, сёзге кюшулургъа излемеди. Ингир бола, ишлерибизни бошадыкъ. Къол-бет джуууб, амма бла саламлашыб, юйюбюзге атландыкъ. Бюгюн кёргенибиз чыртда бирибизни эсибизден кетерге унай болмаз эди, эшта, кишини да сёлеширге излемегени ангылашына эди.

Экинчи кюн школгъа бардыкъ. Биягъынлай дерс башланды. Шерифат Манафевна, дерсни башлардан алгъа, хар бирибиз берилген ишни къалай тындыргъаныбызны юсюнден хапар айтдырыб башлады. Биз да тынч болуб тынгылайбыз.

— Сиз а, Айшат, амманы юйюнде этиллик ишлерин тындыралдыгъызмы кереклисича? Амма разы болдуму? — деб сорду.

Иги кесекни тынгылаб турдум. Бары да меннге къа-
радыла. Нек тынгылагъанымы мен кесим да ангылама-
дым. Сора бир кесекден эсими джыйыб:

— Хо, не кереклиси бар эсе, барын да тындырдыкъ.
Амма бек разы болгъан эди, — деб джууаб бердим...

Биринчи Май байрам болду. Барыбыз да ариу кийи-
ниб, байрамгъа бардыкъ. Бюгюн былайда той-оюн бол-
лукъду. Бу халкъ джыйылгъан джерде кёзлерим бла
амманы изледим, алай а кёрмедим. Менича, Кулистан
да къайгъылы болуб тура кёре эдим аммагъа, келиб мен-
нге сорду. Кел, бир барыб келейик деб, экибиз да амма-
ны юйюне туурагъа джетерге, кёрдюк биягъы скамейка-
чыгъында олтуруб, автобусну аллына къараб тургъанын.
Къатына джууукъ бармадыкъ. Узакъда сюелдик. Ким
биледи, Аллах буюруб, бюгюн келиб къаллыкъ эсе уа
джашы Рамазан деб, биз да автобусну аллын сакъла-
дыкъ. Автобус келди, алай а андан биягъынлай эки-юч
адам тюшдюле, Рамазан а джокъ. Адамла тюшюб бо-
шагъынчы къараб тургъан амма, джашын кёрмегенин-
де, эки кёзюн сюрте, ёрге туруб, арбазына кириб кетди.
Биз да иги кесекни сюелиб туруб, сора ызыбызгъа ба-
рыб, нёгерлерибизге къошулдукъ.

КЪАРТ ХАДЖАЙ

Фашистле Къарачайгъа кирген сагъатларында мен гитче къызчыкъ эдим. Ол кёзюуде уллуланы халларындан менича ууакъла да ангылагъан эдик таулу джуртха, халкъгъа бир къыйынлыкъ келгенин. Ары дери эртден сайын, фронтдан джангы хапар эшитсек деб, хар ким элде радиоприемниклери болгъан юйдегилеге джюрюй эдиле. Энди ол да тохтады. Не болабыз, къалай болабыз, деген къоркъуу басыб, бир-бирине баргъан адам да бек аз эди.

Немчалыла бизни элге киргенден сора бёлек замандан быллай хапар джайылды: коммунистлени, комсомолчуланы юйдегилерин соруб, билиб, тизим этиб, конторну аллында къангагъа тагъыб турадыла, игиликте этмегенлери хакъды, аланы не ёлтюрлюкдюле, не тутуб-джююб иерикдиле.

Хар джамагъатны да болады аمانы. Бизни элде да чыкъдыла аллайла. Ала берген болур эдиле немчалагъа тизимни. Анамы айтханына кёре, атам коммунист эди. Къазауат башланганлай огъуна джуртубузну къорууларгъа кетген эди. Сабий болсам да, анамы халындан ангылай эдим къыйынлыкъ бизни юйге да джууукълашыб келгенин.

Ол хапарны эшитгенлей, тюзюн да билгинчи, анам тынчылыкъ табмай тебреди. Баш къайгъысы мени къайры болса да къачырыргъа, бугъундурургъа эди. Кесини юсюнден а чыртда сагъыш этмегенча кёрюне эди кёзюме. «Бизни немчалылагъа ким сатды экен?» — деб кесикесине сёлешгенин талай кере эшитдим. Ачыкъ айтмаса да, ол аны биле эди.

— Барыб къараргъа биз да джазылгъан болурбузму къагъытха, деб къоркъуб турама, — деди бир кюн анам, джыламсырай.

Ачы хапар чыкъгъандан сора, узаймай, хоншубуз къарт Хаджай, келиб, бир кесек олтуруб, атамдан хапар соруб, конторну аллына тагъылыб тургъан къагъытха джетгенлей:

— Къызчыкъ, барчы, эшикде бир кесек ойна, — деди меннге.

Мен чыгъыб кетмей туракъладым.

Анам джыламсыраб, ауазы да тюрлене, былай айтды:

— Орам хапар болур, деб тура эдим, сора кертиди? Кесим не болсам да бу сабийни...къайдам.

— Энди чыртда эс ташлаб да къойма, — деб къарт, бир кесек кёл этиб кетди.

— Анам, энди экибизни да ёлтюрюбмю къоярыкъдыла немчалыла? — деб сордум, джыларымы кючден тыя.

Ол, меннге эслетмезге кюреше, эрлай джыламукъларын сюртюб, ауазын тюрлендире:

— Огъай, джаным, ётюрюк хапарды ол, — деди. Алты-джети джыл толгъан сабийлени ёлтюрюрча, сиз алагъа не къыйынлыкъ салгъансыз? Аны чыртда эсинге келтирме.

Мени кёлюмю басаргъа айтханын ангыладым. Анамы мындан бек мыдах этмейим деб, мен да джукъ къошмадым. Душманла экибизге да бир зат этиб къоядыла деб, андан сора артыкъ да бек къоркъа тебретим.

Бир ауур таш юсюбюзден басыб тургъанчады болумбуз. Ол хапар эшитилгенли ненча кюн ётдю эсе да, анам, тешилиб, орунга джатмагъанды, джукъуну унутханча кёрюнеди. Хоншу-тийре тиширыула, бизге къайгы сёз бергенча, келиб, ахсына-ахсына чыгъыб кете эдиле.

Анам бир кюн мени кесине сёз нёгерге санагъан болур эди, кёзюме къараб:

— Байду, барыб элни эндиги башчысы Элмырзагъа тюбеб, бир мадар эт деб, тилерми эдим? — деб сорду. — Излесе уа, бизни къагъытдан къоратырча мадары барды.

— Къайдам, анам, — деген болмасам, мен не бла болушурукъ эдим?

Бир кесек заманны анам къатымда олтуруб, сора чыгъыб кетди. Элмырзагъа тюберге баргъанын ангыладым. Бир-эки сагъатдан джыламукъларын сюрте къайтды. Джукъ сормасам да, анамы сыфаты айтыб тура эди

тилеги ол умут этгенча болмагъанын. Элмырзаны мен да таний эдим. Къазауат башлангынчы, ол бизни юйден чыкъмагъанны орнунда эди. Кече-кюн деб къарамай, атам юйде болгъан кёзюуде келиб, аны бла ушакъ этиб, ашаб-ичиб кетиучен эди. Энди уа элде адамла бла сёлеширге да турсунмагъанын айта эдиле.

Ол кече анамы кьойнуна кириб джукъларгъа кюрешдим. Болмады. Алай а джукълагъанча этиб турдум. Мен да алай джатыб, ол да хаман ахсына, танг атады деген заманда, кёз кысыхан болур эдим, терезе къагъыл-

гъан тауушха илгениб уяндым. Къатымда анамы кёрмедим. Аны алыб кетиб, энди мени элтиргеми келгендиле деген кърккъуу джюрегиме кючлей башлагъанында, эследим анамы эшикни ача тургъанын. Мен да юсюме нелени эсе да къаблаб, ызындан атладым.

— Саният, суююмчю! — деди арбазда сюелген Хаджай. — Къызыл Аскер, немчаланы сюрюб, бизни джерледен чыгъарыб барады...

Ол къууанч джюрегини сезимлерин да къозгъаб, джыларын кючден тыйыб тургъанын мен талай джылдан сора, уллуракъ болгъанымда ангыладым, къалтырай тургъан сакъалын кёзюме кёргозе.

— Ий, къртими айтаса? — деб, ийнаныб къалалмагъанын билдире сорду анам.

— Ма ол тёбеден болгъан кёрюнюб турады, — деди акка сыртлыкъ таба бармагъын буруб. — Немчаланы къачыб баргъанларын мен алайдан къараб кёргенме. Кел, алайгъа барайыкъ.

Мени къоюб кетиб къаладыла деб, эрлай юйге кириб, эки аягъыма бир затла къаблаб чыкъдым. Анам бла Хаджайны ызларындан сюрюб джетдим. Ала мени эслеменча этдиле. Ючюбюз да тёбени башына ёрлеб, сыртха баргъан джолгъа къарадыкъ. Танг толусу бла атыб бошамагъан эди. Машинала, мотоцикле, сыртны джарыта, элден ёрге чыгъыб бара эдиле.

Анам, асыры къууаннгандан джылаб, акканы къуачакълады. «Тюзню малы тюзде къалса да, бёрю ашамаз», деб бош айтмайдыла. Хаджай, анама кёл эте, бир затла айтды да, мени таба бурулду:

— Къызым, ахыр къабыныгъыз тауусулмагъан болур эди. Аллах джашауугъузну душман къолуна бермеди, — дей, мени кёкюрегине къаты къысды. Аны джыламукълары сакъалын джуууб бара эдиле.

Ючюбюз да ызыбызгъа къайтдыкъ. Танг да атды. Алай бош танг тюл, къууанчлы, джарыкъ танг.

Талай кюн ётгенден сора Элмырза немчала бла кетгенин эшитдик...

КЪАРТ АТТЯ

Кюн сайын этиучюмча, бюгюн да барыб, акъырын ким болса да кёрюр да дегенча, шифоньерни эшигин ачыб, джелим хызенни ичинде такъгъычча тагъылыб тургъан къарт аттямы костюмуна къараб тохтадым. Бу костюму кёкюрегинде тизилиб тургъан медалла бла орденле хаман — кел да къара, дегенча мени кеслерине тартадыла. Сора келиб, бир кесекни былагъа къараб турсам, къарт атам бла ушакъ этгенча болуб, тансыгъымы алгъанча, джюрегим шош болуб кетеме.

Къарт аттям мени бир да джигит адам болгъанды. Кеси да, сау заманында, мени хаман къатына олтуртуб, джашаууну юсюнден кёб хапар айтыучан эди.

Артыкъсыз да къазауатны юсюнден хапарла айтыб башласа, мен кесим да аттямы биргесинде болуб, бу айтылгъан хапарланы барын да кёзюм бла кёрюб тургъанча болуучан эдим.

Аттям хапар айта келиб, ишлей, ишлей, зыбыр болуб тургъан къоллары бла башымы сылай:

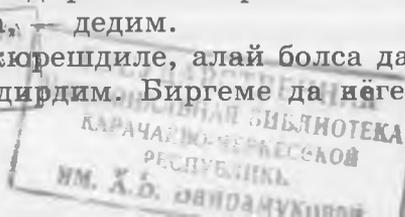
— Балаларым, сизге мындан ары Аллах быллай къыйынлыкъланы кёргюзмесин, — деучен эди. Хар медалын, орденин кёргюзюб къайсыны къайда, не джигитлик этиб алгъаны ючюн хапарын айтыучан эди...

— Ма, «Джигитлик ючюн» алгъан медалы. Не джигитлик этиб алгъанын эсиме тюшюрдюм.

Бу зат 1942 джыл Украйнада болгъанды. Бизни полкубуз къуршоугъа тюшдю. Немец штабха ётюб, къагъыт болгъанны алыб чыгъаргъа керек эдик, алайсыз биз къуршоудан чыгъаллыкъ тюлбюз. Тахса ишлеге барычу бизни энчи отрядыбыз бар эди да, ала ал кюнюнде кетген ишлеринден къайтмай къалдыла. Танг аласына дери туруб, отрядны керти да къайтмазлыгъын ангылагъанымда, командирибизге барыб.

— Мени ийигиз тахсагъа, — дедим.

Аллында иерге излемей кюрешдиле, алай болса да, къадалыргъа къалыб, хо, этдирдим. Биргеме да дегер

алыб, эки кюнню кюрешдик, кыйын болса да керекли пакетни алыб келдик. Андан сора кёб турмай джесирликден да чыгындыкъ.

— Ма, энтда бир медалы аттымы. «Сталинградны алгъаныбыз ючюн». Аны хапарын да айтайым:

— 1943 джыл... Къыш сууукъ. Сталинградны къатында эдик. Биягъы биз къуршоугъа тюшгенбиз. Тёрт кюн бла тёрт кечени ашсыз-суусуз кыймылдаргъа мадарыбыз болмагъанны орнунда турдукъ. Къолларыбыз аякъларыбыз юшюб къалгъан эдиле да, аны амалтын автоматны туталмай къалгъан эдик. Алай болгъанлыкъ-

гъа, кесибизни бошласакъ къырылыб къаллыгъыбыз кёзюбюзге кёрюне, не къарыуубузну да джыйыб, ачдан, сууукъдан ёле тургъан солдатла барыбыз да урушха кирген эдик. Не да болсун, андан ары созмай бизге болушлукъ келгени себебли, сау къалгъан болур эдик эшта...

Аттямы 22 медалы барды. Быланы хапарларын барын да мен бек ариу билеме. Не заманда сорсала да, аттямдан эшитиб тургъанымча, толу хапарларын айтыб бериученме. Сора аны ючюн болур, аттям ауушханлы, майны тогъузунда, ол а Хорламны кюнюдю, джууукъ-тенг джыйылсала, бу медалын а не ючюн алгъан эди атабыз, хапарын бир айт, — деб айтдырыучандыла.

Бир кюн школда устазым Айшат Керимовна:

— Тамбла аттянгы медалларын ала келирсе, аланы да кёргюзюб, сабийлеге хапар айтырыкъса Азнаур, — деди.

Экинчи кюн, майны тогъузу болду, аттямы медалларын алыб, къолджаулукъчукъгъа чырмаб, школга барычу сумкама салдым. Дагъыда кеси-кесиме ийнанмай, тюзюб кетерме да деб, салгъан джериме къарадым.

Мен окъугъан классда менден сора джокъду аттясы урушда болгъан, аны себебли, тенглерим меннге сукъланыб къарагъанча кёрюнедиле.

Дерс башланды, Айшат Керимовна классха киргенлей, барыбыз да ёрге турдукъ. Ол бизни бла саламлашыб, олтуругъуз деб эркинлик берди. Сора кеси да бизни Хорлам бла алгъышлаб бошагъанлай, меннге айланыб:

— Азнаур, бери сабийлени алларына чыкъ да, аттянгы хапарларындан хапар айт келишгенибизча, — деди.

Аякъларым къалтырай, экзамен бере башлагъан сох-тача болдум. Дагъыда не этерик эдим, эс джыйыб, къолджаулукъчукъгъа туюлюб тургъан медалланы да алыб, сабийлени алларына чыкъдым. Башлагъаным къыйын болду ансы, артда тюзелиб, тебрим аттям айтыучан

хапарланы айтыб. Чибин учхан эшитиле болур эди эшта, асыры тынч олтургъандан сабийле, дерсни да къалай бошалгъанын эсгералмай къалдым. Бир заманда Айшат Керимовна:

— Хы, сау бол, бек кёб сейир хапар айтдынг Азнаур, олтур, беш салайым сеннге, — деди.

Дерсле бошалгъанлай, сумкамы ким болса да къолумдан алыб къояр да дегенча, кёкюрегиме къаты къысыб, юйге чабыб келдим. Аття меннге къараб, кёрюб тургъанча, медалланы сумкамдан чыгъарыб, биягъы костюмну кёкюрегине тиздим. Аттям сау заманында мени къойнуна олтурта эди, нек эсе да хаман да зыбырлай тура эди сакъалы, мен да аны сылаучан эдим, ол эсиме тюше, костюмун сыладым.

— Аття сен болмагъанлыкъгъа, сени хапарларынгы мен айтыб турлукъма хаман да деб, кеси кесиме кёл этдим...

КЕЧЕГИ КЪОНАКЪ

Меннге он джыл болгъан эди, атам, атамы кърнашлары бла Бийчесыннга тууар кьош бла чыкыгъаныкъда.

— Сен не этериксе? Уллула бла бирге айланган кыйын тиерикди. Къошда кесинги кююб кетерге да къркъррукъбуз, — деб кюрешген эдиле атам бла аны кърнашлары. Алай болгъанлыкыгъа, «сизге ауурлугъуму тийирмем» дерге кългъанымда, элтген эдиле биргелерине. Аны бла джай каникулларымы эки айын хайт деб ашырдым тау хауада.

Эртден сайын уллула бла тенг къоба эдим. Кюреше эдиле, «кый джат, сен бу заманда туруб не этериксе» деб, алай а, мен да хаман да сабийлей турмай, уллу джаш болгъанымы къргюзюрге излей эдим.

Айтханымча, танг аласы бла кюбуб, кългъанла бла этиллик джумушну баджарыб, сора малланы сыртха кыстаргъа да болуша эдим. Къошда асламысына кесим кълалыучан эдим. Ингирге дери къошда джумуш бла ашырыучан эдим кюнюмю. Итлеге аш бишире эдим, ингирде халкъ тышындан джыйылыргъа ушхууур этиб хазырларгъа да кюрешуучен эдим. Сют къланатыб, айран уютуучан эдим. Кесими да джангы туугъан тайчыгъым бар эди. Атына да «Джулдуз» деб атагъан эдим да, къланда турса да, «Джулдуз», деб кычыргъан тауушуму эшитгени бла, шып деб джетиб кълалыучан эди. Башын сылаб-сыйпаб, ариу айтыб тургъандан сора да, шышагъа сют кююб, ичире эдим. Бютюн да аны ючюн болур эди, «анасындан эсе, сени бек сюеди», — деб чам этиучен эдиле атамы кърнашлары.

Алай эте, джай айларымы ашыра барама. Бир кюн, ингирде малланы джыйыб бошагъандан сора, бизден узакъ болмай, Хасанны кьошу бар эди. Андагъы джашла да келиб, лахор эте, иги кечге дери кълалдыла. Заман кече арасына бара, кьош тегерегин сакълаб тургъан итле кючлю тукъум юрдюле. «Не болгъанды былагъа, эшикге къларагъыз» — деб, кьош тамада, атамы уллу кърна-

шы Абугалий, харх этиб, кюле тургъан джашлагъа хыныракъ этди. Чартлаб эшикге чыгъыб кетген Ислам, эрлай огъуна ызына нѳгери бла къайтды. Исламны биргесине кирген мазаллы эркиши эди. Юсюнде плащын да теше, «къошха игилик» деб, ичгери кирди. «Келгеннге да игилик» — деб, хар ким ёрге къоба, кечеги къонакъгъа орун бердиле. Ким болгъанын, къайдан келгенин, къайры баргъанын да сормагъанлай, дженгил огъуна аллына айран бла гырджын салдыла. Ашаб, бошагъандан сора къонакъ ким болгъанын, кечегиде къайры атланганыны хапарын айтды. Лампа джарыкъда къонакъны бетинде эрши табын эследим. Не болгъанды экен, кюйген-затмы этген болур, деб къайгъыгъа кирдим. Къатымда олтуруб тургъан атамы гитче къарнашы Исламгъа шыбырдаб, «ол адамны бетине не болгъанын бир сор»,

дедим. Алай а Исламдан алгъа къонакъ, кеси мени не дегеними эслеб, «джашко, бетими хапарын сора эсенг, айтайым», — деб хапарын джасаб башлады.

— Бир джолда къой малла бла, ма былай сизнича, мен да нёгерлерим бла Оштий Джаргъа чыкъгъан эдик джай кёзюуде. Къойланы хаман да бирибиз кютюб турмай эдик: кюн сайын кёзюу-кёзюу кютюучен эдик. Бир кюн мени кёзюуюм джетиб, къойланы сыртха сюрюб кетдим. Хаман нёгерлерим, «эслегиз, айюге тюбем къалырсыз», деучен эдиле. Алай а мен алай уллу къоркъмай эдим. Айтханымча, къойланы кюте, къошдан иги узакъ кетдим.

Сууну ары джанында къалын чегетчик бар эди, кюнню иссинде къойланы алайгъа джыйыб, иссилетир акъыл бла сюрдюм. Кеслери да аны излеб тургъан къойла, мени алай уллу къыйнамагъанлай, чабыб терек салкъынлагъа къысылдыла. Мен да салкъыннга киргенлей, джукълаб къалмайым деген акъыл бла, наныкъла излей джайылдым. Кёб эди наныкъ да. Эсим да наныкълагъа кетиб, терекчикни юсюне ёре сюелиб тургъанлай, менден узакъ болмай, терек бутакъ сынган таууш ачыкъ эшитилди. Ол айтхан айюлерине тюбемми къалдым деб, сескекли болдум. Кесими эслетмезге кюреше, акъыртынчыкъ таууш чыкъгъан джанына бардым. Джукъ кёрмедим. Къулагъыма эшитилди болур деб, алай сагъыш этерге, тюз къулакъ джаныма бир жаркъа тийди, эки кёзюм къарангы этиб, джыгъылыргъа тебреб, кесими кючден тыйыб, эс джыаргъа, мазаллы айю юсюме секирди. Мен да алай бой бермеген эдим айюге, алай а, сермеше келиб, тамам къарыусуз болгъанымы билеме, андан сора уянганымда, болгъаным да къан джугъу, юсюме да дуняны чымыртасы атылыб тура эди.

Не болгъанын ангылаялмадым. Керти дуняда болурмамы, айю мени ашамай къалай къоюб кетген болур деб, сейирсиндим. Не къарыууму да джыйыб, юсюмден басыб тургъан чымырталаны бир джанына ата келиб, тюблеринден чыкъдым. Хар саным бирер ауур ташча эди.

Алай а ингир кеч болуб тургъанын кѳргенимде, къарангы болса, къошну табыб барыргъа къарыуум джетмей кълмасын деген акъыл бла алгъа тебретим.

Джан деген татлыды... Къойларымдан да джокъду хапарым, айю ашаб кетген эсе да, билмейме. Алай а не болгъан эсе да, къошда нѳгерлериме бир джеталсам деб, алгъа барама. Биягъы айю джетиб къояды ызымдан деб, тѳгерегиме да сескекли къарайма. Алай бла кече арасына къошха салыб келдим. Къошда бир нѳгерибиз тура эди, кългъанла мени излей кетген кѳре эдим. Мени кѳргенлей, нѳгерим эс ташларгъа джетди, мен а кѳрмейме бетими болумун. Джуууб, кийимими ауушдуруб бошаргъа, нѳгерлерим бирем-бирем джыйылдыла. Бетими сойгъан кѳре эдим айю, аны ючюн болгъандыла бу табла. Биргебизге иги уллайгъан эркиши бар эди, сора ол, мени хапарыма тынгылаб туруб, «да, айюле, этни дженгил огъуна ашаб къоймайдыла. Чынг алгъы бурун чиртиб, андан сора ашайдыла. Ол сени ѳлтюрдюм деб, юсюнге да чымырталаны къуюб аны ючюн кетгенди. Хаман келиб къарай турлукъ эди да, чириди деб билсе, ашарыкъ эди», деди.

— Ол джараладан бери аязыялмай, иги кесекни джатдым. Къач ала, элге тюшдюк. Андан бери къойгъанма къошну, — деб, къонакъ хапарын айтыб бошады.

Эртденбла танг да иги джарыгъынчы, къонакъны бетине джарыкъда къараргъа деб, секириб туруб, ол джатхан орунга бардым, алай а, кечеги къонакъ кетиб тура эди. Ол кюнден сора къошда тургъан кѳзююмде мен да сескекли болуб турдум. Къоркъаракъмы болгъан эдим да, элге кетер заманым да джетгинчи, бусагъатлада элге тюшерик бар эсе, мени да бир ашырсагъыз аны бла деб, атамдан тиледим. Алай айтырымы сакълаб тургъан атам: джашчыкъ, тамбла огъуна ашырайыкъ. Бар да, школ джетгинчи, кесинги тенгчиклеринг бла солу кългъан кюнлеринги, — деди. Айтханыча, экинчи кюн Исламгъа къошуб, мени элге ашырды.

КЕЧГЕН КЪОШ

Мени атам бла аны нёгери Исхакъ къошда ишлей-диле. Быланы къой сюрюулери барды. Кеслери да къарачай тукъумлу къойладыла. Джай Исхакъны джашы Рашид да, мен да къошха аталарыбызгъа болушургъа чыгъабыз.

Быйыл да, былтырча, ашыгъыб сакъладыкъ школдан каникуллагъа чыгъарыгъыбызны. Тамбла эртденбла атам келиб, Рашидни, мени да алыб кетерикди. Аны ючюн танг атарын ашыгъыб сакълайма.

Танг атханлай атам, айтханыча, эки ат джегилген арба бла джетди. Къошха азыкъ аллыкъ эди да, аны ючюн арба бла келгенди. Мен да кийимлерими джыйыб, хазыр болуб тургъанымы кёрюб:

— Рашидге уа билдиргенмисе, хазырмыды, — деди.

Ол кёзюуге Рашид да, кийимлери джыйылгъан хызенни да кёлтюрюб, къысха солуй, эшикден кирди.

Анам, джыйыб, хазыр этиб тургъан азыгъын арбагъа сала:

— Не этерик эсегиз да, бу сабийлеге сакъ болугъуз марджа, артыкъсыз да кёчген заманыгъызда — деди.

— Была экиси да уллу джашла болгъандыла, сора къаллай сакъ болугъуз дейсе. Хайда, минигиз арбагъа, кетебиз, — деди.

Къошха джетерге, узакъдан къараб, бизни кёрген Бойнакъ, баргъаныбызгъа къууанганча, аллыбызгъа чабыб келди. Биз арбадан тюшерге, ийнакълаб, ал эки аягъын да кёзюу-кёзюу юсюбюзге сала, бетибизни джалайды. Анга эришгенча, атамы къой кютюучю гитче маскечиги Къаракёз да къатыбызгъа келиб, мен да былай-дама дегенча къансыб, тегерегибизге айланады. Ол кёзюуге Исхакъны тауушу эшитилди.

— Тансыкъларын алыб бошадыла болурла, киригиз къошха ашхы уланла, — деди.

Экибиз да барыб, саламлашдыкъ, хапар сордукъ. Исхакъ бизге таугъа чыгъаргъа хазырлана тургъанла-

рын айтды. Кёб турмай, бир-эки кюнден хазыр боллукъ-буз, белигизни къатдырыгъыз, деди.

Таугъа кетер кюнлюбюз джетди. Рашид да, мен да, атлагъа миниб, къойланы сюрлюкбюз. Мени атам да арбаны элтирикди. Исхакъ да ызыбыздан хапджюк джюкленнген уллу машина бла келликди. Ким биледи, джолда не арыгъан, не бир ёлген къой болса, машинагъа салыргъа керек болур, деб.

Джолгъа чыкъгъанбыз, бюгюннге къарагъанча, эртдени огъуна къыздырады болгъанны. Къойла иссилерге излеб, хаман салкъын джер излеб айланадыла.

Рашид да, мен да кесибизни бек къатдыргъанбыз. Чыртда биз кёрмегенлей бир джанына къой къачмасын деб, тегереклерине чабханлай турабыз. Добар бла Къаракёз да, бизге эришгенча, тохтаусуз къойланы тегереклерине айланадыла. Алай бла ингир алагъа, Покун Сырта джетдик. Алайда атам да, Исхакъ да, хар нени джарашдырыб, кече къалыр джер къурадыла. Ингирге дери сюрлюб, арыб келген къойла ичлерин уруб, аш къайгъылы да болмай, бир джерге джыйылгъандыла.

Добар бла Къаракёз да сюрюуню эки джанын сакълаб джатадыла. Не аз да къойла кымылдай башлагъанлай, эрлай къулакъларын тургъузуб, сескекли боладыла.

Биз ашаб-ичиб бошаргъа, хайт деб иги къарангы болду. Арбадан узакъ болмай шынкъарт джагъыб, аны ортагъа алыб олтургъанбыз. Атам бла Исхакъ кёзюу-кёзюу хапарны джасайдыла. Алай а Рашид бла мен асыры арыгъандан баш къагъаргъа кългъаныбызны эслеген болур эдиле да, «джашла, джатыгъыз да джукълагъыз, биз къойланы сакълайыкъ», — деди атам.

Рашид къайгъылы тюлме, мен а чыртда джукъудан кесими тыялмай, джайылыб тургъан джамчыгъа чырмалыб джатдым.

Бир заманда, адам ургъанча илгениб уяндым, къатымда меннге кысылыб джатыб тургъан Рашидни кёрдюм. Сагъайыб къарайма тегерекге, къойла джоппу джыйылыб джатадыла. Арлакъда Исхакъны кёрдюм

юсюнде джамчысы, кьолунда да хиджиси бла ары-бери барыб кюрешеди. Сюрюуню бир джанында атам, ол да Исхакъча ары-бери джурюйдю. Рашидни тюртюб уятдым:

— Рашид, тур, барайыкъ да аталарыбызны ауушду-райыкъ. Ала да бир кесек джукъласынла, — дедим. Джукъум келеди кьой бир кесекчик джукълайыкъ деб, Рашид джоппучукъ джыйылыб, джамчыны тубюне кириб барады.

— Тур, хайда алай тюл эсе, кесим барлыкъма, — дедим.

Не этерик эди, онгсунмаса да турду. Бизни кьргенлей:

«Нек келесиз? Биз кесибибиз сакъларыкъбыз кьойланы, барыгъыз да джукълагъыз», — деб кюрешдиле экиси да. Алай болгъанлыкъгъа, бизге айтханларын этди-ралмазлыкъларын эсгериб:

— Да, сакълагъыз сора бир кесек, бек джукъугъуз келсе уятырсыз бизни, — деб таякъларын, джамчыларын да бизге бериб, арба таба кетдиле.

Рашид кьой сюрюуню бир джанын, мен бир джанын сакълайбыз. Итле да къалай иги этдигиз келгенигизни дегенча, тегерегибизге айланадыла. Тегерек асыры шошдан кьоркьурунг келеди. Къайда эсе да гылын кьушну кычыргъан тауушу болмаса, башха не аз да таууш джокъду. Танг аласы бола, къатымда башын да эки аягъыны юсюне салыб, къалкъыб тургъан Добар, эрлай башын кьлтюрюб, сескекениб, тегерекге къарады. Ол кьзюуге кьойла да, юркюб, джоппу джыйылдыла. Сюрюуню огъары джанын сакълаб тургъан Рашид, хейт, — деб тууайлады. Джатыб тургъан джеринден секириб туруб, Добар чегет таба башын атды. Аны кьрген кьойла андан да бек юркдюле. Добар кьзден ташайгъаны бла талашхан тауушла тюз къатыбыздача эшитилдиле.

Ол кьзюуге атам бла Исхакъ шкокну да алыб джетдиле. Добар кетген джаны таба эки кере да шкок атдыла. Тауушдан илгенген кьойла, къайры баргъанларын да билмегенлей, чегет таба айлангандыла. Биз да къаруубуздан келгенича тегереклерине чаба, бир джерге тыяргъа кюрешебиз. Ол заманга Добарны къансыгъан

тауушу чыкъды. Сюелиб турмай, таууш чыкъгъан джанына чабдыкъ. Биз джетерге, къан джугъу Добар аллыбызгъа тубеди. Не болгъанын, не бла сермешгенин билирге излеб арлакъгъа атладыкъ. Къаннга боялыб, ичи къотарылыб джатыб тургъан бѣрюню кѣрдюк.

Барыбыз да ызыбызгъа къойланы къатларына келирге, аманнга джетген Добар, къансыгъанын тохтатмагъанлай, джерге сойланды. Не этерге билмей, Рашид да, мен да тѣгерекге чабабыз. Атам бла Исхакъ а башха мадарларын тауусуб, быстыр алыб, Добарны джер-джерин байларгъа кюрешедиле. Алай эте, танг да атдырдыкъ. Эртденбла болургъа, Добарны къансыгъан тауушу да бираз шош болду. Ауузланыб, хар небизни да джыйыб, Добарны да арбагъа салыб, джолгъа атландыкъ. Ол кюн ашхамгъа джетер джерибизге да джетдик — сакъланыб тургъан къошубузгъа. Рашид да, мен да къууандыкъ. Ол кѣзюуге арбадан секириб, Добар джерге тюшюб, асхай-асхай, къошдан арлакъгъа джанлады.

Быллай итибиз бла биз джукъдан къоркъургъа керек тюлбюз, деген акъыл бла Рашид да, мен да, бир-бирлерибизге къарадыкъ...

ДЖИГИТ АТЛЫ

Эртденбла эки кёзюнгю къамата, джангы чыгъыб келген кюнню таякълары джетгенлей, къатыб бошамагъан хансланы юслерине тюшюб тургъан къырауну эрлай эритди. Бугъоудан чыгъынганча, къыраудан бошланган хансчыкъла беллерин тюзетиб, сау бол дегенча, кюннге созулдула.

Къачхы кюнню сёдегей тийген таякълары алай джылыталмайдыла. Ол сеbebден, Джашарбек, не табханын да юсуне кийиб, къолуна да къарт атасыны таягъын ала, къошну арбазында джатыб тургъан Шарикни чакъыра, къойла таба айланды.

Джашарбек быйыл экинчи классха кёчгенди. Кесини да школгъа барыргъа заманы джетиб турса да, алай ашыкъмайды элге тюшерге. Кюн сайын аны атасы Хусей:

— Джашчыкъ, школну заманы джетгенди, элге тюшерге керексе, — дегени сайын:

— Тюшерме атам, бюгюнчюкню турайым да, тамбла тюшерме — дей, талай кюнюн оздурду. Джашарбекни къошдан тюшерге излемегенини чуруму къарт атасыды. Джандетли боллукъ, къарт атасы Магомет ауушханлы, юч ай болуб келеди, алай а джашчыкъ анга ийнаныргъа излемейди. Мен къошда турсам, келиб къаллыкъды дегенча, кюн сайын къарт атасы къойланы чыгъарыучу дуппургъа чыгъыб, къайры эсе да узакъгъа къараб, кимни эсе да сакълагъаннга ушайды. Узакъдан келген атлы кёрсе, «хы, ма энди уа керти да ол болур келген» дейди. Сора атлы джууукъ келсе, хоншу къошдан Идрис не да алайтын озуб баргъан башха къойчу болса, кёлю мыдах болуб, «къайгъырмаз, тамбла келир эсе уа» деб, ызына бурулуб, Шарик бла ойнаб башлаучанды.

Джашарбекни къарт атасы Магомет, Уллу Ата джурт къазауатда болгъанды. Кеси да, анда ауур джаралы болуб, эки кере да госпиталда джатханды. Магомет сау заманында туудукъчугъу Джашарбекни хаман биргесине сыртха алыб чыгъыб, бусагъатда джашчыкъ олтуруб

тургъан дупшурчукъда олтуруучан эдиле. Сора джашчыкъ эрикмейин, хаман къарт атасына урушну юсюнден хапарла айтдырыб, кеси да ол айтылгъанны не аз да бир сёзюн джибермей тынгылаучан эди. Кюнлени бир кюнюнде биягъы джашчыкъ, «аття, хапар айт» деб джабышыб башлады.

— Да, джашчыкъ, айландырыб хаман да бир хапарланы айтыб турама, эрикмегенмисе урушну хапарларын-дан? — деб сорду. Джашчыкъны эки кёзчюгю джана:

— Огъай, аття, энтда бир керечик айт, — деб тиледи.

— Айтайым, уруш бошалгъандан сора болгъан сейир хапар, — деди Магомет. — Бир джолда, мен кесим да джаш, тамам не джигитлик этейим деб айланган заманым. Оштий Джарны туюнде къошубуз бар эди. Анда тура эдик. Бир кюн элге келирге эсеме туюдю. Ингир болгъаны себбли, къош нёгерлерим алай да онгсунмадыла, не боласа, не къаласа, деб аланы айтханларына тынгыламазча кёргенлеринде, «да, бар, не этерик эсенг да, эслеб бар, ансы къышхы кече бёрюле чабмасынла», дей мени джолгъа хазырладыла. Мени уа, керти деменигили атым барды, анга базама, не джанлы чабса да, къутулурма деб акъылым алайды.

Кюн батаргъа къысыла, мен да хар неми да джарашдырыб, джолгъа чыкъдым. Къар терен, аз-аз боран этеди. Боран джолланы джабыб къойгъунчу, бираз джол къораталсам деб мурат эте, атха да къамчини джетдире келеме. Бираз келгенден сора нёгерлерим айтханнга тынгыламай, джолгъа чыгъыб кетгениме да сокъурандым. Алай а ызыма къайтыргъа ыйлыгъыб, не болса да, ол болсун, дедим.

Кече ортасына джууукълашды, ай джарыкъды, мен да келеме хайт деб, къоркъаракъ да бола. Узакъдан къулагъыма бёрю улугъан тауушла келиб башладыла. Эшта, асыры къоркъгъандан къулагъыма келе болур деб, кесикесиме кёл этеме. Кёзлерим а тёгерекдедиле. Бир заманда ай джарыкъ бла узакъда бёрю къарантхаланы эслеб башладым. Ма, энди бошаб къояргъамы башладыла деб,

атха кызыу-кызыу кыамчини джетдиреме, ат да джор-та тебреди. Атым керти да залим атды. Аны ючюн бираз кёлюмю да басама, джетиб кыалалмаз бёрю джыйын, деб.

Мен да атха кыамчини джетдиргеним сайын ол да джюрюш кыоша, биз кызыу барыб башлагъаныбызда, бёрюле да джюрюшлерине джюрюш кыоша, джууукълашыб башладыла. Бара-барыб, терен кюртлеге кирдик. Ай, медет, энди бу кюртледе джетдирмей кыойсакъ, андан ары тюз джолгъа чыгъарыкъ эдик, деб кёлюме келди. Биз кюртге киргенлей, мени тубюмде атым ауур солуб башлады, джюрюшю да акырын болду. Бёрюле да джууукълашдыла. Джолгъа чыкмай эсек, бусагъатдан джетдиле деб, атха кыамчини кысха-кысха джетдирдим. Мындан ары кыарыуум джокъду дегенча, ат башын бир кёлтюре, бир энгишге ие, кысха солуб барады. Ол кёзюуге джанлыны аллында келген мазаллы бёрю, джетиб, атны кыуйругъундан сермеди. Мен да, башха

къарыуум болмай, къамчим бла бёрюню башына уруб башладым. Бёрюню ургъанымда ол артхаракъгъа турду. Ат да аллына силкинди. Насыбха, къалгъан бёрюле артхаракъгъа къалгъан эдиле, ансы джунчутурукъ эдиле. Ызыма къарасам, къан тамчыла акъ къарны кыы-зартыб келе эдиле.

Ай медет, къалгъан бёрюле джетиб къалыргъаamy башладыла, ол заманда экибизден да бошарыкъдыла дей, «ай, аман сен» деб, атха кёл бериб башладым. Хар сёлешгеним сайын, ат джюрюшюне къошханын ангылай эдим. Ол заманнга шып деб, джолгъа чыкъдыкъ. Хы, энди мен сизге кёргюзейим дегенча, тюрюмде ол арыб тургъан атды демез эдинг, джюрюшюне алай къошду, ызыбыздан джетиб келген бёрюлени устуккулары да кёрюнмейин къалды.

Узакъдан узакъгъа кете баргъаныбыз сайын, бёрюлени да улугъанлары узакъдан эшитиле эди. Мен атха чыртда тиймей, бошлаб къойдум. Эшта, ат да хайуан болгъанлыкъгъа, джанына къоркъгъан болур эди, юсюнде мени болгъанымы да эслеменча, къушча учуб, бёрюледен узакъгъа ташайдыкъ. Иги кесек узайгъаныбыздан сора атны ауузун бир кесек тыйдым. Бёрюледен бизге къоркъуу болмагъанын билгенимде, атны тохтатдым. Тюрюб къаны къуюла тургъан къуйругъун, ич кёлеги-ми тешиб байладым. Сау бол дегенча, ат мени таба башын буруб къарагъан болмаса, кымылдар къарыуу къалмагъан эди. Атха миниб, акъырын бара, танг атаргъа, элни башындан къарадым. Кюн тюрюгел чыкъгъынчы, келиб, юйге кирдим.

Ма алай болгъанды мени бёрюле бла сермешгеним. Тенглери-ми айтханларын этерге унамай, замансыз заманда джолгъа чыгыб кетгеним ючюн, деб хапарын айтыб, джашчыкъны сейирсиндерген эди Магомет. Энди бюгюн Джашарбек къарт атасыны хапарын эсине тюрюре, «Аття, мен сени чыртда унутурукъ тюрюме», — деб кёкге къараб кыычырды.

Ингирала кьойчукъланы сюрюб, кьошха кьайтханлай, атасыны кьатына келиб:

— Атам, мени юйге бир тюшюр, тамбла школгъа барыргъа керекме, — деди.

Бу былай кьалай болгъанды дегенча, атасы джашчыгъыны кёзюне джити къарады. Аны не дегенин англагъанча, джашчыкь:

— Мен школгъа бармагъанымы билсе, аття, эшта, кьыйналлыкь болур эди, — деб атасыны кёзюне къарады.

БУЯН

Джай каникулланы мен, джыл сайын сакълаучум-ча, быйыл да ашыгъыб сакълайма. Каникуллагъа чыкъгъанлай, тайчыгъым Буяннга барлыкъма. Сора саулай джайны узуну аны бла турлукъма, деб олду мени ашыкъгъаным.

Буян джангы туугъан тайчыкъ болуб, атам «бу къарыусуз зат джашарыкъ болмаз, къошда турса, иги къараялмай, ёлюб къалмасын, сизге алыб келеме, ким биледи, сютчюк ичире турсагъыз, ёлмей къалыб кетерге да болур» деб, келтириб кетген эди. Андан сора мен Аллахны хар кюнюне төрт-беш кере эмизик бла сют ичириб, къараб тургъанма. Хайт деб, ёлмезча болгъанындан сора, атам къошха чыгъарайым деген эди. Алай а тохта, энтда бир кесек ичирейим сют деб, иерге унамай, джыл чакълыны тутхан эдим юде.

Мен школдан келирге, Буян анасыны аллын сакълагъанча, аллымы алай сакълай эди. Сора мени кёргенлей, чабыб-чынгаб, төгерегиме айланыб, юсюме аякъчыкъларынын салыб, тансыгъын алай алыучан эди. Мен анга къуру сют ичириб тургъандан башха да, шекер, конфет болсун, табханымы барын да ашата эдим. Аны ючюн ол мени бек сюе эди.

Бир джыл ётерге, Буянны атам къошха алыб кетген эди. Андан сора мен сакълаб, хаман школдан бош заманымда чыгъыб, Буяндан тансыгъымы алгъынчы ойнаб, алай кетиучен эдим элге. Энди уа, каникулланы юч айында, ох этерикбиз экибиз да деб, аны ючюн ашыгъама.

Къошха чыгъар заман джетди. Атам келиб, мени къошха алыб кетди. Джолда атам мени бла ушакъ этиб барады. Къачда ат чабышыудан эришиуле боллукъдула Сейит, сен а Буянынгы къошаргъа излемеймисе эришиулеге? Алкъын заман барды, кюрешсенг, озуб кетерге да боллукъду, деди. Мен да огъай демей, разылыгъымы билдире, къошха джетдик. Мени баргъаныма къууанганча, къош итле бары да аллыма чабдыла, мени ий-

накъладыла. Мени уа эсим къуру Буяндады. Тагъылыу-чу джерин биле эдим да, эрлай, юсюмде кийимлерими да ауушдургъунчу, башымы Буян таба атдым. Мени келгеними сезген болур эди, эшта, кесине орун табмай, кишнеб, ары-бери башын силкиб, тепчилдей эди. Мен къатына баргъанлай, кишнегенин къоюб, башын ёрге-энишге къымылдата, мени бла саламлашханнга ушады. Мен да сылап-сыйпаб, Буяннга ариу айтыб, тансыкъ болгъанымы билдирдим.

Кюн сайын не этерге кереклими атам айтыб, мен да, ол айтханча, Буянны эришиулеге хазырлаб башладым. Сыртха ийимейме, ашны да ёнчелеб береме. Биченчик салама, зынтхы ашатама. Анда-мында шекерчик да къабдырама. Суу ичиучю заманында юсюне минерге да кёзюм къыймай, башындан тартыб элтеме суугъа да. Хар эки кюнден суу ызына элтиб, джууундурама. Сора кюн сайын заманнга къараб, чабдырыб кюрешеме. Юч километр чакълы бирге чабдырама. Чабханы уа Буянны ала-матды. Нек десегиз, муну анасы белгили чабыучу ат болуб тургъанды. Артда, Буянны табхандан сора, эришиулеге къошулуб, барын да озуб бара тургъанлай, джыгъылыб, аягъын сындыргъан эди. Мал врачла кёб кюрешген эдиле ол сыннган аягъы бла, алай а, чыртда джукъ эталмагъан эдиле. Асхагъанлай къалыб кетген эди. Буян да анасына ушагъан болур, аякълары бир да дженгилдиле деб, тура эди хаман атам. Энди уа, кесим да кёрдюм керти да кючлю чабханын аны.

Алай бла сау юч айны, Буянны эришиулеге хазырлаб, ашырдым заманымы. Школгъа барыр заман дже-тиб, кете башлагъанымда, Буян бла тенгим бла сёлешгенча, сёлешдим. Эришиуле башланнгынчы, хар ыйыкъ сайын чыгъыб, энтда турлукъбуз хазырланыб деб, кесикесиме кёл эте, элге тюшдюм.

Сентябрны бири болду. Эртденбла школгъа барыбыз да омакъ кийиниб бардыкъ. Энди кесибиз да быйыл бир джылгъа уллула болгъанбыз. Ючюнчю классха кёчгенбиз.

Къууанч джыйылыу бошалыб, классха кирдик. Устазыбыз джангыдан саламлашыб, джангы окъуу джыл бла барыбызны да алгышлады. Энди бююн биз окъурукъ тюлбюз, келигиз, джай каникуллада къайсыгъыз не бла кюрешгенигизни, къалай солугъаныгъызны юсюнден хапар айтыгъыз, деди. Хар сабий къалай солугъанларын эслерине тюшюре, къууаныб, хапар айтыб кюрешедиле. Ала хапар айтыб кюрешген заманда мени акъылым-эсим да анда къошда, Буяндады. Не этеди экен? Атам, мен бериучюча ашны саламыды экен? Ансы не аз да кёбюрек бериб башлагъанлай, семириб башларыкъды. Сора ауур болса, чабаллыкъ тюлдю, деб, олду мени сагышым да. Хар тенгим кесини хапарын айтыб бошай келирге, устаз, меннге:

— Сейит сен а нек тынгылайса? Айт хапар, къалай солудунг?», — деб сорду.

Мен эрлай ёрге туруб, Буянны къачда эришиулеге къалай хазырлаб кюрешгеними айтдым. Сабийле кюлдюле.

— Сора сени Буянынг алай кючлю чабышамыды да эришиулеге къошулурча, — деген тауушла чыкъдыла. Мен симсиредим.

— Нек къошулмады. Буяндан кючлюмю чабадыла эришиулеге къошулгъан атла да. Ол атла бла да алай кюрешедиле да, аны ючюн чабадыла, — деб, меннге кёл эте, устаз сабийлени ауузларын тыйды.

Бйыкъны аягъында солуу кюнюбюз джетгенлей, къошха джаяулай чыгыб кетиученме. Буянны эришиулеге хазырлаб кюрешуученме. Тенглерим а чыртда ийнанмайдыла, Буян озаллыкъды, деб. Мен да ала бла ёчешиб кюрешмей, кёрюрбюз, заман джетсе, деб къоюучанма. Алай бла ноябрь ай болду. Эришиуле уа ноябрны 7-де боллукъдула.

Эртденбла ноябрны 7-де атам да, мен да, Буянны алыб тюшдюк. Атла чабарыкъ джерни ариулагъандыла, хазыр этгендиле. Адамла олтуруб къарарча скамейкала, шиндикле салыб джарашдыргъандыла. Ариу тау макъамла согъуладыла. Миллет да аз-аз джыйыла

башлагъанды. Бир заманда, радио бла «Эришиуге къошулгъан атланы иелери былайгъа джыйылыгъыз», деб селешдиле.

Трибунаны къатына мен бла атам да бардыкъ. Хар атны атын, ким чабдырлыгъын джаза эдиле. Бизге джетди кёзюу. Атамдан алгъа мен, «Буянды мени атымы аты, кесим чабдырлыкъма», дедим.

— Сен чабдыраллыкъмыса, джигит, башха чабдырыучу барды, анга берирми эдинг, ансы джыгъылыб кетерсе деген тауушла чыкъдыла. Мен да, чыртда кишиге кесими дженгдирмей:

— Огъай, джыгъыллыкъ тюлме, менден башха кишини айтханын этерик тюлдю Буян, — дедим. Не этерик эдиле, Буянны да, мени да джаздыла.

Адамла олтурлукъ джерле толгъандыла. Радиодан тюрлю-тюрлю макъамла эшитиледиле. Мен да Буянны башындан тутуб, ары-бери джюрютюб айланама. Сагъат он бола, биягъы радио бла селешдиле. Кёб турмай, эришиуню башланнгъын билдирдиле. Бир заманда, сафха сюелигиз, деб эркинлик берилди. Мен да Буянны юсюне миннгенме, барыб халкъ бла тенг сюелдим. Буян чабмай, мен чабарыкъча, джюрегим къаты урады. Джюрегими ургъанын къатымда адамла эшите болурла дегенча, тегерегиме къарайма. Киши да мени къайгъылы кёрюнмейди. Хар бири кесини аты къайгъылыды. Сюелген атла, чабарыкъларын билгенча, орунларында тынч турмай, ары-бери тебджилдеб кюрешедиле. Буян а, была не этедиле, дегенча алагъа да кёз джетдире, тынч сирелиб турады. Кетдигиз, деген магъанада шкок атдыла. Буян бла менден къалгъан бары да, бирге чыкъгъанча кёрюндю кёзюме. Бир кесек артхаракъ чыкъгъаныбызны ангыладым. Алай а биринчи кере чабады быллай эришиуде Буян, не этерик эди, мындан ары... деб, кесикесиме кёл этеме. Бары да бизден алгъа барадыла. Мен да, ызларындан къараб барама. Энди былай болуб къала эсе, тамбла школда тенглерим мени къозурукъларын кёзюме кёрюземе. Эшта, алай оздуруб къояргъа боллукъ тюлдю деб, Буян бла селешиб башладым. Экинчи

кере тогъай бурулуб барабыз. Атла уа төрт кере бурулур-
гъа керекдиле. Буян эс джыйды болур эди, ючюнчю
кере айланыргъа, джюрюшюне къошуб башлады. Атла
артыбызда къалыб башлагъандыла. Энди аллыбызда бир
ат къалгъанды, къалгъанланы барыны да алларына чыкъ-
гъанбыз. Джетер джерибизге да къёб къалмагъанды. Не
эки аягъым бла, не да къамчи бла чыртда тиймейме Бу-
яннга. Кеси, къарыууна кёре барады, билеме. Не эте-
рикме, экинчиге да разыма, ол да аман тюлдю, деген
акъыл келди башыма. Алай а, экинчиге мен хо деген-
ликге, Буян аны джаратмагъанын билдирди. Не кючюн
да салыб, къатында баргъан атны аллына чыкъды. Дже-
тер джерибизге да джетдик. Эшта, бу тюнюм болмаз,
тюшюмде кёре тура болурма, деген акъыл алды башы-
мы. Тёгерекде къычыргъан тауушла, Буянны эсин алып-
чады. Кёзлерим бла тенглериими изледим. Ала бары да
бир джерде джыйылыб, къычырыкъ-хахай эте тургъанла-
рын кёрдюм. Ала къой, устазыбызны да кёрдюм, тенг-
лерим бла бирге къычырыкъ этгенин. Джюрегим къууан-
ды. Вашым кёкге джетгенча болдум. Буянны сылаб-сый-
паб кюрешеме. Бу уа къалайса, меннге разымыса? де-
генча, башын юсюме ышыб кюрешеди. Атам, тенглериим,
бары да къатыма джыйылгъандыла. Буянны төгерегине
айланыб кюрешедиле. Бир заманда биягъы радио бла хор-

лагъанланы саугъаларыкъларын айтдыла. Биринчи, экинчи, ючюнчю ёчлю орунлагъа кимле чыкъгъанларын да билдирдиле. Ариу, тау макъамла согъула, биз да, ол хорлагъанла, атлагъа миниб, миллетни аллында ары-бери джюрюб, кесибизни кёргюзюб айландыкъ. Сора кёбге созмай, бизни сафха суюб, ючюнчю орунну алгъандан башладыла саугъалаб. Кёзюб бизге джетди:

— Биринчи орунну алгъан джаш атчыкъ, биринчи кере къошула эди кеси да, быллай эришиулеге, деб Буянны атын айтдыла. Миллет, бирден ёрге туруб, харс урду. Ёчлерин да бердиле. Махтау къагъыт бла да саугъаладыла.

Эришиуле бошалгъандан сора да, миллет кетиб къалмай, той-оюн бардырды. Биз да, Буян бла мен, атам, ызыбызгъа къошха чыгъыб кетдик.

Экинчи кюн школда, директор линейка этиб, тюне не эришиуледе мен Буян бла къалай чабыб, биринчи орунну алгъанымы юсюнден айта, махтау къагъыт да берди. Линейка бошалгъандан сора, тенглерим келиб, бары да мени алгъышладыла.

— Сен керти да кючлю кюрешген кёре эдинг Буян бла, — деб бюсюреу да этдиле.

ГИТЧЕ КЪЫЗЧЫКЪ-АСИЯТЧЫКЪ

Асиятны анасы Абидат ауруб джатханлы, талай кюн болады. Юйде джумуш, эшикде бачха ишле — кёбдү этиллик зат. Алай а, Асият школдан келгенден сора, анасына да ушхуур этиб, ашатыб, кесини гитче кърнашчыгы Алимни тойдуруб, юй джумуш бла кюрешиученди. Юйде этиллик джумушну бошаса, чынг алгъа тахтачыкыгъа барыб, кеси салгъан ууакъ урлукыгъа чага этеди, суу къуяды. Юйде джумушну ауурлугъу ючюн да къарамай, Асият школда айырмагъа окъуйду. Биринчи, экинчи классда огъуна джумушну не уллу адамдан да иги тындырады дерча кюрешиучен эди, энди уа ючюнчю классха баргъанлы, окъуу кыйыныракъ болгъанды, алай а иги окъугъаны биягъынлай турады.

Асият хар не джумушун бошаб, дерслерин тындыргъандан сора да:

«Анам, мен тынчайырымы орнуна бир кесек заманы китаб окъуюм», — деб тилеученди. Сора солуу кюнле джетселе, Асият тийреде кеси тенгли сабийчиклени джыйыб, окъугъан китабларындан хапар айтады.

Талай кюнден Асиятны анасы ёрге къобуб, хайт деб, джумушха джарай башлады. Бир кюн кюнорта бола, къызчыкъ школдан келди. Къызыны школдан келирин сакълаб тургъан анасы:

— Къызчыкъ, бу иссиде айран ачыб къалгъанды. Сютню уютургъа кърорлукъ керек эди, чаб, иги къыз, Дауталадан ал да кел, — деб пиалачыкны узатды. Асият, эрлай китаблары болгъан сумкасын да шиндикге салыб, пиаланы да алыб, чабыб хоншуларына кетди.

Ортадан талай заман ётдю, Асият, не болду эсе да, джокъ.

— Тобасто, къайда къалыб кетди бу сабий, — деб Абидат къайгылы болду, алай а къайры тас боллукъду хоншугъа кириб чыкыгъынчы деген акъыл бла барыб орнуна таянды, сора къалкыды да къалды. Ингир бола, Алим келиб:

— «Анны, Асият къайдады?» — деб сорду.

— Энтда келмегенмиди, тобасто, кьалкъыб кьалгъанма кесим да, — деб кьорлукъ алыргъа ийген эдим хоншугъа дей, эшикге Асиятны излер акъыл бла чыкъды. Чаб, джашчыкъ сен Дауталагъа, бир соруб чыкъ, деб кеси джатма таба айланды. Тегерекге къарай барыб, къызчыкъны мюйюшчюкде олтуруб, джылай тургъанын эследи. Эрлай джетиб, не эсе да болуб кьалгъанды деб кьоркьуб, «не болгъанды? ах мен хариб, нек джылайса?» — деб кьолундан тартыб, эшикге алыб чыкъды.

Джукъ да айтмай, Асият бекден-бек джылай, юйге кирдиле. Ол кёзюуге Алим да, Даута да джетдиле. Сора Абидат, былай деб, къызчыкъны кюндюзюнден къайры ийгенин да айтды, андан бери олтуруб джылабмы тура-са, джумушха да бармай, не болгъанын айт, деб урушду. Джылагъанын кючден тыйыб:

— Мен пиаланы сындырыб къойгъанма, — деди Асият.

— Да, аны кючюн не боллукъ эди, сындыргъанма да къойгъанма деб, ызынга къайтыб келирге боллукъ тюлмю эдинг? Джыгъылгъанмы этген эдинг, нек сындыргъанса пиаланы уа?

— Бюгече китабда окъугъан эдим, отуз метр узунлугъу болгъан бир кит барды деб, сора бюгюнлю да дерде олтуруб тургъанлай, аны сагъышын этиб тургъанма. Дауталагъа барама деб чыкыгъанлай, эсеме тюшдю да, юйню узунлугъун ёлчелеб бир кёрейим отуз метр болаллыкъ эсе деб, кьолларымы иги эркин къымылдатыргъа бош этиб, пиаланы башыма салыб, былай атлагъанлай, башымдан кетиб, сынган эди — деб, дагъыда башлады Асият джылаб.

Кюллюгюн тыялмагъан анасы, кесин кючден тыя:

— Юйню узунлугъун ёлчеледингми да? — деб сорду.

— Къалай ёлчелерик эдим, пиаланы сындырыб къойгъан эдим, — деди Асият.

Экинчи кюн, Асият школдан келгенлей, тийреде сабийлени тегерегине джыйыб, окъугъан китабыны хапарын айтыб, аланы сейирсиндирди.

КЪАРНАШЧЫКЪЛА

Мен тёртюнчю классны бошагъанма, къарнашым Шамиль — алтынчы классны. Джай сайын экибиз да, юйде малланы-саулукъ ийнеклени, ала бла да бирге къойланы, сюрюуге къошмай, кесибиз кютюученбиз. Быйыл да джай болгъанлай, Шамиль да, мен да малланы сыртха чыгъарыб башлагъанбыз. Шамилни Добар деб, мазаллы ити барды. Ол ит чыртда бир башха адамгъа илеширге унамайды. Шамиль къайры барса, Добарны да аны къатында кёрлюксе. Бир-бирде, мен эриниб, сыртха чыгъаргъа унамай къойгъаным да болуучанды. Ол заманда, Шамиль, Добарны да алыб, «Меннге Добар болса, башха нёгер керек тюлдю» деб, малланы кютерге кеси кетиб къалыучанды.

Бизни элибиз таб джерде орналгъанды. Тёгерегибиз — мийик таула, къалын чегетле. Чегетге тюгел киргинчи, кирсиз къобан барады. Чегетге кирир ючюн, баргъан сууну юсю бла ётерге керексе. Анга кирмесенг а, малла тоймайдыла деб, хаман атам алай айтыб турады. Шамиль бла барсам, чегетни не теренине да киреме, къоркъмайма. Не ючюн десенг, Добар биргебизге болады. Алайсыз, Шамилни не аз да башха иши болуб, «Сен бюгюн бар кесинг, Добарны да ал да, малланы кютерге дегенлигине, Добарны не кюрешиб да сыртха биргеме элталмайма. Аны амалтын Шамиль бармагъан кюн, чегетни ичинде талачыкъгъа баралмай, къыйыр джанында къалыучанма. Ол заманда уа, малла иги тоймагъанлары билиниб къалады. Ингирде, малланы юйге сюрюр заманда, чыртда хансдан бери айыралмай къалама.

Бир кече Шамиль ауруб, кюйюб-бишиб, тангнга дери кёз къысмай чыгъады. Анам да не болгъанын ангыламай, не этерге, не бла болушургъа да билмей, тангны атдырадыла. Танг атаргъа, атам мени уятады:

— Науруз, тур, иги джаш. Ананг да, мен да Шамилни больницагъа бир кёргюзюб келейик, не болгъан эсе да, бюгечели, не кеси кёз къысмагъанды, не бизге къыс-

дырмагъанды. Сен а, малланы чегетни ичинде биягъы талачыкъгъа бир джиберсенг, алайдан джукъгъа да кетерик тюл эдиле. Сора ариу айт да, Добарны биргенге элтирге кюреш, — деб, Шамилни да алыб, машинаны кыыздырыб, больницагъа кетдиле.

Не этерик эдим, чегетге кирирге къоркъгъан этеме дерикми эдим. Не болса да, Добарны биргеме элталсам, чегетни къалайына да кирлик эдим къоркъмай. Ол мазаллы ит бла къайры да барыргъа боллукъ эди.

Малланы баудан чыгъарыб, джолгъа кыстадым. Добарны, аллына къуйгъан ашымы ашаб бошагъынчы, къатында олтуруб сакълаб туруб, ашын бошаб, ол мени кёзюме не дейсе, дегенча къарады. Тенгиме сёлешгенча, мен да Добаргъа къадалыб ариу айтыб кюрешеме.

Ол кёзюуге, малла тизилиб, къатыбызда узакъ болмай баргъан суучукъну юсю бла ётуб, меннге да ызыбыздан келирсе дегенча, чегетге кириб, ташайыб кетдиле. Добарны орнундан тебмезча кёргенимде, къолума таягъымы да алыб, малланы ызларындан атландым.

Чегет бир да уллу, къалын чегетди. Ичине кирсенг, асыры къалындан кёкню кёраллыкъ тюлсе. Ол чегетде уа айю, бёрю да джюрюучендиле. Кеси да Шамиль, хаман былайгъа талачыкъгъа келсек, мени къоркъутургъа ёчдю. Ол айтыудан, бир джолда талай сабий чегетге наныкъла джыяргъа келгендиле. Аланы бирлери, наныкъны кёб джерине барама деб, къалгъанладан айырылыб, чегетни тамам теренине кириб кетеди. Ызына чыгъаргъа джол табалмагъанды. Нёгерчиклери юйге кетер заманда джокълайдыла. Алай а, киши да эслемей къалгъанды къалай ары кетгенин.

Кеч болгъунчу излегендиле, къычыргъандыла, ол а джокъ. Не этерик эдиле, ызларына — элге, кеслери къайтыб баргъандыла.

Экинчи кюн да саулай эл келиб излегенди, алай а табалмайын къалгъандыла. Артда эшитгендиле, ол сабийни айю алыб кетгенин.

Шамиль хаман ол хапарны айтыб къоркъутуучан эди. Сора мени тамам къоркъгъанымы билсе, «эй, кыызбай-

чыкъ, неден къоркъаса аллай бир, мен да, Добар да къа-
тында турганлай», деб кѣлюмю алай басдыра эди.

Бюгюн да, чегетни къыйырындан киргенлей, ол ха-
пар эсиме тюшдю. Не болса, ол болсун деб, малланы ыз-
ларындан мен да чегетге кирдим. Барама, къолумда да
таягъым, кесим да маллагъа таууш эте. Бир заманда арт
джанымдан терен хансны джырыб, чымырталаны ууата
келген тауушну эшитдим. Хы, Шамиль айтхан тюз кѣре
эдим, эшта, бу келген айю болур, ансы быллай таууш эт-
диралмаз бирси джаныуар деб, эрлай башха мадарым бол-
май, терекни артына къысылдым. Мен алай этерге, шыб
деб, къатыма Добар джетди. «Ай, юйюнге ашхылыкъ
келлик, сенмисе бу дауур этдириб, болгъанны сындырыб,
ызымдан чабыб келген», — деб, Добарны бойнундан къа-
ты къысыб къучакъладым. Добар да мени бетими джа-
лай, экибиз да малланы ызларындан джетдик.

Ариу талачыкъда мал болгъан бары да джайылыб, киши къайгъылы да болмай, отлай тура эди. Мен да, Добар да, барыб, малладан узакъ кетмей, тубюме да габрайымы атыб, таяндым. Энди уа не бѣрюден, не айюден къоркъмайма. Добар болуб, меннге бир джанууар да джукъ эталлыкъ тюлдю.

Кюнорта бола, малла да, иги тоуб, джатадыла. Мен да алыб баргъан азыгъымы чыгъарыб, Добарны да къатыма чакъырыб, тепси къурдум. Алай болгъанлыкъгъа, Добар къалай эсе да, сескекли болуб, мени къайгъылы болмагъаннга ушатама. Кеси да ашаргъа да унамады. Не этерик эдим, Добар ашаргъа унамагъанында, кесим олтуруб, къурешеме ауузланыб. Эки кѣзюм а Добардады. Хаман башын кѣлтюреди да, не затха эсе да, сескекли тынгылагъанча кѣрюнеди. Бир кесекден, дагъыда башын энгишге иеди. Алай эте туруб, бир заманда, ол биз келген джаны таба башын атды. Не болгъанын ангыламадым.

Не да болсун, джанууарны эслеб кетди болур деб, мен да эрлай ашай тургъанымы да къоуб, секириб туруб, аны ызындан башымы атдым. Алай а, Добарны джеталмазлыгъымы ангылаб тохтадым. Таладан кетерге да къоркъама. Ызыма келиб, габрайым болгъан джерге олтурдум. Былайда бир сакълайым, джанууар бла сермешсе, таууш эшитиллик болур деб, сакълайма. Алай а, терек башлада къушла, чыпчыкъла къычыргъан таууш болмаса, не аз да башха таууш джокъду. Мен а турама, солургъа да къоркъуб. Бир заманда, узакъда Добарны юрген тауушу эшитилди. Хы, сау шойду да деб, бираз кѣлюмю басдым. Ол таууш джууукъдан-джууукъ келгени ангыланыб турады. Бир заманда шыб деб, мен тургъан талачыкъгъа Добар чыкъды, аны ызындан да Шамиль. Быланы кѣргенлей, анамдан джангы туугъанча болдум. Добар къатыма келиб, ма, алыб келдим Шамилни дегенча, тегерегиме ёхтем айланады. Шамиль да ышара-ышара:

— Мен суучукъдан бери ётер джерге джетгенимде, аллыма чабыб баргъанды, мени келе тургъанымы ийисимден ангылагъан болур эди, эшта, — деди.

Быланы келгенлерине асыры кѳууаннгандан, врач-ла не дедиле деб, соралмай талайны турдум. Сора Шамиль кеси:

— Нек сормайса, врачла не дедиле деб, — деди.

— Хы, эсгермей турама, не болгъан эди, ненг ауруйд?—дедиле.

— Башыма кюн ѳтген кѳре эдим. Дарманла бердиле, юйде джатыб тур, дедиле. Мен а джатыб тураллыкъ тюл эдим да, сени кѳайгъылы болуб келеме. Ингирге дери терекле салкъында солурма, — деди.

Ингирге дери биягъы Шамиль меннге дунияны хапарын джасаб, мен да сейир болуб, анга тынгылаб турдум. Иги кеч болургъа, Шамиль:

— Кел, малланы сюре барайыкъ, кечге кѳалыб кетгенбиз деб, ючюбюз да, малланы сюрюб, ызыбызгъа- юйге кѳайтдыкъ...

АЙЮ МАМУРАШЧЫКЪ

Эртденбла Добарны ачы юрген тауушу мени илгендириб уятды. Иги эс джыялмай:

— Тобасто, мен бюгюн къайры барыргъа керек эдим деб, — иги кесекни эсеме тюшюралмай турдум. Сора Хызырны сызгъыргъанын эшитгенлейме, тюнене не деб оноулашханыбыз эрлай эсеме тюше, сууукъну да эсгермей, секириб орундукъдан тюшюб, джалан аякъ эшикге чабдым. Октябрь айны сууугъу аягъымы тюбюнден башлаб, тёппеме дери сууукъсуратады. Бурууну ары джанындан башыны къаралдысы кючден кёрюне, Хызыр:

— Керам, энтда ёрге турмаймы тура эдинг, не деб сёлешген эдик тюнене. Кийин, хайда, мен сени арлакъда сакълайым, — деб кёзден ташайды.

Ал кюнюнде, дерсде олтуруб тургъанлайыкъгъа, Хызыр акъырын устазгъа эшитдирмей:

— Керам, мени атам тюнене меннге эшек сатыб алыб келгенди, энди сагъыш этгенме да, меннге нёгер болаллыкъ эсенг, барыб чегетден отунла алыб келирге деб турама сени бла бирге, — деди. — Юйде иерик тюлдюле, деб билдирдим, алай а сен бармасанг да мен кесим кетерикме дегенинде, бара башласанг, меннге къычырырса, барырма мен да деб сёз бердим. Бу сагъышла эсеме тюше, атамы-анамы уятмагъанлай бир чыгъалсам деб, кийиниб, акъырынчыкъ юйден чыкъдым. Арбаздан чыкъгъанымда, бизден узакъ болмай, эшекчикни юсюне миниб, сакълаб тургъан Хызырны эледим. Джууугъуракъ барыб:

— Хызыр, экибизни да кёлтюраллыкъмыды эшегинг, — деб сордум. «Игитда кёлтюредиди, быллай кючлю эшек энтда экеулен болса да кёлтюраллыкъды», — деб чам эте, экибиз да миниб, джолгъа атландыкъ.

Узакъ бармай, биз элден чыгъаргъа, хайт деб кюн да джылтырады. Иги кесекни тынгылаб баргъан тынчлыгъыбызны буза:

— Хызыр, сен юйюнгде кишиге джукъ айтханмыса, чегетге баргъаныбызны юсюнден, — деб сордум.

— Огъай, айтсам иерик тюл эдиле. Аны ючюн айтыб да кюрешмедим, — деб джууаб этди Хызыр.

— Сен а айтханмы эдинг барлыгъынгы?

— Огъай, мен да айтмагъанма, айтсам, мени да иерик тюл эдиле, — деб джууаб этдим.

— Къайгъырмаз, ала эс джыйыб, бизни излеб башлагъынчы, биз эрлай отунла да къысыб эшекни джанына, къайтыб келирбиз, — деб кеси кесибизге кёл эте, чегетге кирдик. Сууукъ аяз, джигиме ётюб кетергеми башлагъанды дерча, тончугъуму тюбю бла кириб къалтыратады. Тереклени къырау басхан бутакълары, къа-тыб, къымылдамагъан бирер къаягъа ушайдыла. Къайры баргъаныбыздан да хапарым болмагъанлай, уллуракъ къычырыб сёлеширге да къоркъа, тынгылауну басыб барама. Хызыр а, тегерегине да алай уллу эс бёлмей, кесича бир хапарланы айта барады. Иги кесекни баргъандан сора, Хызыр, джетмейбизми отунла болгъан джерге, не башхасы барды къалайдан алсакъ да, кел, былайдан алайыкъ отунла, — дедим.

— Тохта, сен къызбайчыкъ, бир кесек арлакъ барайыкъ. Ким алыб къачарыкъды бизни. Арлакъда къургъакъ отунла кёбдюле, — дей алгъа барады. Талай заманны баргъандан сора, заман да кюнорталагъа джууукълаша болур эди, «кел, энди бир джукъ ауузланайыкъ,» деб эшекден тюше, хызенчигин алыб, ичинден гырджын бла айранны чыгъарды. Аны кёргенимде ангыладым, мен да юйден, азыкъ ала чыгъаргъа кереклими. Мени тынгылагъанымдан, не сагъыш этгеними ангылаб Хызыр:

«Не болгъанды Керам, бу азыкъ экибизге да джете-рикди, къоркъма, — деб кёл эте, габрайын джерге джайыб, кел, олтур дей, кружкагъа айран къуюб, гырджын да, айран да меннге узатды. Сууукъда сууукъ айранны ичиб, андан да бек сууукъсурадыкъ. Сора Хызыр гитче балтачыкъны, эшекни джерини бир джанына къысылыб тургъан джеринден тешиб, меннге узатды:

— Ма, сууукъ болуб тураса, отун кессенг, бираз джылынныкъса, — деди.

Мен балтаны алыб, къургъакъ отунла излей, арлакъ кетдим. Чириб, къуу болуб тургъан терекни кърюб, къатына барыб, тегерегине айландым.

— Кес, Керам, хайда заманыбыз алайсыз да азды, бу кюн къысхада артыкъсыз да чегетде дженгил къарангы болуб къалады, — деб къычырды. Сора мен:

— Хызыр, бу отунла сизге амалсыз керекми эдиле, — отунсузму тура эдигиз? — деб сордум.

— Огъай, бар эдиле отунла да кёмюр да, алай а мен да хайт деб джаш болгъанма, кесим джумуш эте билгеними кёргюзейим атама, деб аны ючюн келгенме, — деди.

Не этерик эдим, келгенден ары къуру кеталлыкъ тюл эдик, сора ол табхан къуу терекни томурадым. Мен кесген бутакъларын Хызыр да эшекни джанына таб къысаргъа кюрешеди. Алай эте тургъанлай, бир заманда чаркъ деб бизден узакъ болмай, терек сыннган таууш тюз къатыбыздача эшитилди. Эрлай эте тургъан ишле-рибизни кьоюб, экибиз да бир-бирибизге къарадыкъ. Кесек заманчыкъдан джангыдан биягъы терек сыннган тауушну эшитдик. Атам хаман хапар айтса айюлени юслеринден, ала мазаллы тереклени кыйналмагъанлай аудуруб къоядыла деучен эди, сора ол эсиме тюше:

— Хызыр, айю болурму? — дедим. Къоркъа тургъанлайна, «хо, биз айюге неге керекбиз, къуу терек кеси ауду болур», — деб кеси-кесине кёл берди. Алай а къояргъа излемей, шыкъыртсыз таууш чыкъгъан джанына тебретим.

— Керам, тохта, къайры бараса? Керти да айю эсе уа?

— Кесибизни кёргюзмегенлей, шыкыртсыз къарайыкъ, — деб алгъа атландым. Кесек барыргъа мурулдагъан тауушчукъла эшитдим. Айю мамурашчыкъла болгъанларын ангыладым. Энди аналары къатларында болмагъа эди деген акъыл бла къатларына джууукълашдым. Керти да эки гитче айю балачыкъны юслерине барыб къалдым. Не этерге билмей, джунчудум, алай а мамурашчыкъла, мени къайгъылы болмай, бир-бирлери бла ойнаб кюреше эдиле. Аналары къатларында болмай, къуру кеслери болгъанларын ангылагъанымда, джууукъ бардым, аланы ойнагъанларына керти кёлум бла сукъ-

ланыб къарадым. Аланы бир-бирлери бла ойнагъанларына эсим кетиб, чөгелеб тургъанлай, Хызырны, «Керам, къайдаса?» деген тауушу келди. Ол заманда эсгериб, къалайда тургъанымы, эрлай, бир балачыкъны къойнума алыб, Хызыр таба къачдым. Мен Хызыргъа джетгенимде, бети чыммакъ акъ болуб чөгелеб тура эди Хызыр. Къараб мени къойнумда айю балачыкъны кёргенлей:

— Керам, дженгил ызына элт, анасы джетгенлей экибизден да бошарыкъды, — деб къатылды. Не кюрешиб да мени ана айю бла къоркъуталмазлыгъын ангылагъанында, джазыкъсындырды.

— Керам, шо бир сагъыш эт, сени ким болса да анангдан айырыб, алыб кетсе, сен не этерик эдинг? Не да ананг, — деди. Балачыкъны алыб кетерге кёзюм къараса да, анасын джазыкъсындым. Сора элтиб, ызына салыр акъыл бла ызыма бардым. Кеси джангыз къалыб, кычырыкъ-хахай эте тургъан балачыкъны къатына нёгерчигин ийдим. Аны кёргенлей, тансыкълагъанча, кесин анга ышый къансыды. Хызырны, «Керам, къача кир, хайда, анасы келиб къалмасын» — деб кычыргъан тауушу дагъыда келди.

Ызыма келгенимде, Хызыр отунланы барында эшекни къанджыгъасында кысылыб тургъан джерлеринден алыб, джерге куюуб, кетерге хазыр болуб тура эди.

— Отунланы нек төкгенсе джерге? — дедим.

— Керек тюлдюле, хайда, дженгил, айю балачыкъланы анасы джетгенлей, отунларынгы унутдуруп. Мин, хайда, кетдик, — деди.

Иги кесекни эшекни да джортдуруб, бир-бирибизге да сёлешмей келдик. Айю балачыкъны алмагъанымы иги этдим деб, кеси-кесиме кёл эте эдим. Ким биледи, Хызырны сагъышын да, нек баргъан эдик чегетге дебми кыйнала эди, къайдам. Ол сагъышла бла элге кирдик. Ол заманнга ингир да бола башлагъан эди. Бизни юйге джетерге, Хызыр, «Хы, Керам, сау бол меннге нёгер болгъанынг ючюн», — деб бюсюреу этди.

Мени излей, тамам арыб, не этерге да билмей, арбаз-да төгерек айлана тургъан атам мени кѳргенлей, бети тюрленди. Аны алайлыгъын кѳрген Хызыр, аны юйюнде да не бола тургъанын кѳзюне кѳргюзе, эшегине да чыбыкъны джетдире, юйлери таба айланды. Мен да кесими терслигими ангылай, атамы аллында сюелдим.

Не дерге да билмей, атам талай заманны меннге къараб туруб:

— Керам, бюгюнден сора айтмагъанлай джукъгъа кете турма, сеннге сексан джыл болмагъанды, сегиз джыл болгъанды, анангы да саулай ёлтюрдюнг бюгюню, — деди.

Экинчи кюн бир-бирибизни ауузубузгъа чабыб, Хызыр да, мен да школда тенгчиклерибизге хапар айтдыкъ. Бизге ийнанмагъанларын аланы ышаргъанларындан таныдыкъ.

МУХТАРЧЫКЪ

Мен төртюнчю классда окъуй эдим: кесим да айырмагъа. Классда 25 сохта бар эдик. Аланы асламысы къызчыкъла эдиле. Джашчыкъладан а къуру алты бар эдик. Иги окъугъан а, не эсе да, къайда да къызчыкъла боладыла. Бизде да бар эдиле иги билимлери болгъан къызчыкъла: къуру да «бешге» окъугъанла. Мен да аланы араларында ала бла тенгликде барыргъа кюреше эдим. Школну атын чыгъарыргъа, эришиулеге барыргъа керек болса, биринчиге бизни сайлай эдиле. Айхай, къызчыкъла бла бирге айланыб тургъанымы кёрселе, тенглерим хыликке этерге излеи эдиле. Алай а устазымы Мадина Магометовнаны кёлюн къалдырама деб къоркъа эдим да, не деселе да, айтхан джумушларын баджаргъанлай тура эдим.

Бир джолда къыш эди. Джангы джыл джууукълашыб келе эди. Классда иги окъугъанладан ючеуленни Президентни ёлкасына джиберликбиз деб, устазыбыз ханар айтды. Къызчыкъла тургъанлай, меннге айыб болур баргъан деб, актылымы алайгъа бёлдюм. Алай а школгъа джюрюб башлагъанлы да аллай елкагъа барыргъа муратым бар эди да, барсам да, огъайым болмагъанын, тенгликлериме да билдирдим. Классда айырмагъа окъугъанла талай болгъаныбыз себебли, устазыбыз кимни сайларгъа да билмей башлады. Заман а джетиб келеди. Мадина Магометовна, бир кюн эргденбла школгъа баргъаннайыкъгъа, дереле башланьрдан алгъа, бизни барыбызны классха чакъырды. Сора уллу адамла бла сёлешгенча, бизни бла оню этерге излегинин айтды.

— Аперим сизни барыгъызгъа да, сёзюгюзге толу болуб, мени бетими да айыблы этмей, айырмагъа окъугъаныгъыз ючюн. Энди тамбла сизни арагъыздан ючеуленни Президентни ёлкасына ашырыргъа керекбиз. Алай а сиз барыгъыз да иги окъугъаныгъыз, ариу халили сабийле болгъаныгъыз ючюн, кимни сайларгъа билмейме. Кесигиз сайлагъыз арагъыздан, — деди.

Классда сохталаны араларындан сайланган Саният деб башчыбыз бар эди. Ол айырмагъа окъугъан къызчыкъ эди. Ёрге туруб, кимлени иерге кереклисини юсюнден кёлуне келгенни айтды. Эки къызчыкъ бла мени иерге излегенлерин билдирдиле. Сабийле къол къакъдыла, разылыкъларын билдирдиле. Алай а Аминатчыкъны барыргъа кёзю къараб тургъанын мен биле эдим да, ол мыдах болуб, баш энгишге къарагъанын эследим. Къолуму тутуб:

— Боллукъмуду меннге айтыргъа, — дедим.

— Боллукъду, айт, — деди устаз.

— Ёлкагъа мени орнума Аминатчыкъ барсын дейме, — дедим.

Аминатчыкъ да аман окъумай эди. Алай а не кюреше эсе да, математикадан «бешге» билалмай эди да, ол эди аны джунчутхан.

Сабийле бары да тынч болдула. Не дерге да билмей тургъан Аминатчыкъ, ёрге туруб:

— Огъай, Мухтар, сен да ашыгъыб сакълаб тургъанса ол кюнню, сора кесинги орнунга мени иерге нек излейсе, — деди.

Алай а бирден-эки болуб, унамадым барыргъа. Не этерик эдиле, Салима бла Келиматха нёгерге Аминатчыкъны кёшдула. Аланы шахар ёлкагъа ашырдыкъ.

Экинчи кюн эртденбла ёлкагъа баргъанланы не хапар айтыб келликлерин эшитирге излеб, ашыгъыб школгъа бардыкъ. Мен кечигиб келдим, андан сора башладыла ёлкадан келгенле хапар айтыб. Президентни ёлкасындан кёб хапар айтдыла. Ала анда Буз акканы, аны туудукъчугъун, дагъыда таурухладан талай персонажны кёргенлерин айтдыла. Барындан да игиси уа, Президент бла бирге суратха тюшюб тургъанларын да кёргюздюле. Хапар айтыб бошаргъа, Аминатчыкъ ёрге туруб, къатыма келди, къолунда суратлары болгъан уллу китабны меннге узатды.

— Бу китабны тюнене ёлкада, мен кесим джазгъан назмуну окъугъанымда, ёчге берген эдиле. Муну мен да сеннге береме, — деди.

Мен джунчудум. Не дерге билмей, ёрге турдум. Алай а аны алай этгенин джаратыб, бирден къол къакъгъан сабийле мени джунчутмадыла. Устазым а:

— Ал, Мухтар. Нек алмайса? — деди.

Не этерик эдим, джунчудум, алай а алдым. Келир Джангы джылда да айырмагъа окъуб, джангы джетишимлеге джетерме деб, сёз бердим.

СЕЙИТ

Сейит биринчи классны айырмагъа тауусуб, экинчи классха кѣчгенди. Джай каникулла башланганлай огъуна анасына:

— Анам, меннге экинчи классха китабла къачан алыкъса? — деб сорду:

— Тохта, джаным, алкъын окъуу джыл башланьргъа талай заман барды, алырбыз, — деб джашчыкъгъа кѣл этерге изледи. Алай а Сейит эртден сайын орундан тургъанлай:

— Кел, анам, бюгюн китабла алыргъа барайыкъ, — деб башлаучанды.

Бир кюн джашчыкъ биягъынлай анасына къадалды. Анасы, аны къалай тыяргъа билмей, сагъыш эте келиб, амал табды:

— Сейит, иги джаш, былай келчи, — деди. — Ма, ол кѣгет тахтаны кѣремисе?

— Хо, анам, кѣреме.

— Школгъа барыргъа китабла алыр ючюн, ачха кереклисин да билесе. Тахтаны ханс кесиб барады. Мен ишден бошамайма. Хансын чага бла уруб чыгъаргъа усталыгъын джетерик тюлдю. Къолунг бла хансын кюн сайын аз-аз джырта турсанг, 9—10 кюннге бошарыкъса. Хансха кесдирмей, ариу къаралса, тахтадан чыжъгъан кѣгетни сатыб, сени школгъа барырынга ариу кийимле, китабла да алырбыз. — деди анасы.

Джашчыкъ кесек заманны сагъыш этиб туруб:

— Анам, мен аны хансын бюгюн огъуна бошасам а? — деб сорду. Анасы ышара:

— 9—10 кюнден алгъа бошаяллыкъ тюлсе, ишден бош заманында мен да болушурма, — деб, ишге кетди. Сейит, не этерге, къалайдан башларгъа билмей, тахтаны тѣгерегине айлана келиб, бир классда окъугъан тенгчиклери эсине тюшдюле. Заманны созмай, быладан узакъ болмай джашагъан Маратха барды. Аны чакъырыб, ханпарны айтды.

— Бусагъат кийинейим да, барайым, — деб Марат, юйге кирди. Сейит андан сора Келимат бла Айшатха да барды. Ала да огъай демей, арадан сагъат джарым озаргъа. Сейитлагъа шып деб джетдиле. Тёртюсю да Сейитни анасы юретгенча, тахтада ёсген помидорну, агурчаны, турманы, чюгюндюрню хансын къоллары бла джырытыб башладыла. Кюнорта болургъа, Сейит юйге кириб, холодильникде табхан ушхуурун тепсиге джарашдырыб салды.

— Келигиз, ушхууур хазыр этгенме, ауузланайыкъ, — деб тенгчиклерине таууш этди. Ала ючюсю да, къолбет джуууб, тепсини тегерегине олтурдула. Ашаб-ичиб бошагъанлай, барыб тахтаны къалгъан хансын да ариуладыла. Ингир да болгъунчу, тахтаны кирсиз ариулаб бошадыла. Джыртхан хансларын да, тахтадан тышында бир джерге къаладыла. Сейит да, тенгчиклерине бюсюреу эте, юйлерине ашырды. Кеси да эшик аллында терек тюбюнде салкъында къурулуб тургъан орундукъгъа таянганлай, джукълаб къалды. Аны анасыны тауушу уятды. Тахтаны хансы кирсиз ариуланыб тургъанын кергенинде, анасы сейирсиниб:

— Джашчыкъ, муну былай ким тазалагъанды?— деб сорду. Джашчыкъ эрлай анга болушхан тенгчиклерини атларын айта:

— Аланы тахталары ханс болса, аны да былай ариуларыкъбыз, — деди. Сора анасына къараб:

— Анам, кѳгетлени базаргъа эки-юч кюнден элтиб, аланы ачхаларына китабла алыргъа боллукъду да энди, — деди...

ТАНГ АЛАСЫНДА

Меннге ол кёзюуде 10 джыл болгъан эди. Танг иги да атхан болмаз эди, бир кычырыкъ-хахай тауушлагъа илгениб уяндым. Анам бла бирге джатыучан эдим да, ол къатымда болур деб къарадым, алай а кёрмегенимде, секириб къобуб, башымы эшикке атдым. Эшик аллында эки солдат къолларында да автоматлары бла анамы юйге джыяргъа кюреше тургъанларын кёрдюм. Не болгъанын ангыламай скулдим. Мени кёргенлей, анам:

— Къызчыкъ, юйге кир, мен да бусагъат барама, — деб джылагъанын меннге эслетмезге кюреше айтды. Сарнагъаным бла эсин алыб къоярма деб, къоркъгъан болур эди.

Атам къазауатха биринчи кетгенлени бири эди да, кёб да турмай, джаралы болуб, аягъы ауур асхаб, ызына къайтхан эди. Юйде бош турургъа излемей, колхозну председателине барыб:

— Аягъым асхагъанлыкъгъа, къолларым саудула, къалгъанла джуртлары ючюн къан теге, мен да юйде олтуруб тураллыкъ тюлме, меннге иш бер, — деген эди. Колхозну председатели, бир къолу болмагъан Чокъа, урушдан къайтханды дей эдиле, дженгил огъуна атама къолхозну къой сюрюуюн берген эди. Атам кече-кюн да къошда тура эди. Кесинден сора да бар эди аны эки нёгери. Ала кёзюу-кёзюую бла юйлерине келиб кетиучен эдиле. Атам юйге келиб кетгенли кёб заман болмай эди. Ол кюн а, джангыз анам бла мен бар эдик юйде. Бизден узакъ болмай, къарт атам бла къарт анам джашай эдиле. Сора арбазда болгъан къалабалыкъны кёргенлейме, къартла эсиме тюшдюле. Ала биле болмазла бизде бола тургъан чотну, ансы бир мадар этерик болур эдиле деген оюм кетмейди башымдан. Болгъа эди да, солдатланы не ючюн келгенлерин ангылаялмайма. Не этерге билмей, къачыб ызыма юйге кирдим. Ызымдан анам кириб:

— Къоркъма джаным, элге бирден келген къыйынлыкъгъа къыйынлыкъ демейдиле, не этерикбиз, къал-

гъанла болгъанча болурбуз биз да, — деб, мени къойнуна къысды. Мени уа санларым асыры кълтырагъандан селеширге къларыуум джетмейди.

— Не болгъанды анам? — деб, кючден сордум.

— Билмейме, тюзюн айтыргъа унамайдыла. Кълайры элтирге излегенлерин да айтмайдыла. Амалсыз керекли затыгъызны алыгъыз да тебрегиз, хар негизни джыяргъа джарым сагъат беребиз, дейдиле. Айтыуларындан, кълуру бизни тъл, саулай миллетибизни кълчюрюрге деб

буйрукъ болгъанды, — деб, анам сёлеше тургъанлай, эки къолу бла хар нени джыйыб башлады.

Не этерик эдим, мен да къолумдан келгенича анама болуштургъа кюрешеме. Кёб зат да алмадыкъ, юсюбюзге киер кийимледен сора бир машок нартюх, бир машок гардош алгъан эдик. Керекли затланы джыйыб бошагъынчы, юсюбюзге ёре сюелиб, солдатла тебрегиз деб, буйрукъ бердиле. Биз кетиб къалсакъ, атам бла къарт атам, анам бизни къайда табарыкъдыла деген оюмну анама да айтдым. Орусча уа сёлеше билмегеним себебли солдатлагъа джукъ ангылаталмазлыгъымы билеме. Аланы бири анама неле эсе да деди. Анам, анга джууаб да бермей, мени къолумдан тутуб, арбазгъа чыкъдыкъ. Бир мазаллы къара киритибиз бар эди, аны эшикге тагъыб, малла тургъан бау таба айланды. Сюрюуге джибер мени дегенча, анама къараб, ёкюре тургъан ийнекни аллына бичен салды, къанатлыла джыйылгъан юйчюкню эшигин ачыб, аланы да арбазгъа джиберди. Не бола тургъанындан хапарлары болмагъан къанатлыла, кычырыкъ-хахай этиб, тёрт джанына джайылдыла.

Ол кёзюуде джыламай, кесин кючден тыйыб тургъан анам, кычырыкъ этиб сарнады. Юсюбюзге ёре туруб солдатла: «хайда-хайда, заман джокъду» деб, тюрте, бизни арбаздан чыгъарыб, колхозну конторуну арбазына элтдиле. Барсанг, аллайгъа бар, саулай элчиле бары да алайда. Къарт атам бла анам да, бизни кёргенлей, джылау тыбырлы болдула. Не да болсун, бир-бирибизни табдыкъ. Джюрегим бираз хош болду. Алай а энди атам бир келсе деб, кёзлерим тегерекдеди. Бизни алайдан район темир джол станциягъа ашырдыла. Алайы уа — адамдан тул-тубан.

Станцияда бизни ингирге дери тутхан эдиле. Ингир ала бола, атам келиб къалды. Анга ал кюнюнден билдирген кёре эдим. Джауу- бышлагъы да бар, бир къой эт да — машокда. Бир вагоннга сегиз-тогъуз юйдегини сыйындыра эдиле да, бизни да талай юйдеги болуб, бирге джыйдыла. Къайры баргъаныбызны сабийле къой, уллула да билмей эдиле. Бир къауумла, алыб барыб, Волга

суугъа къуярыкъдыла, башхалары Сибирге ишлетирге элтедиле, дей эдиле.

Джолда бир да бек инджилген эдик. Артыкъсыз да къартла бла сабийле. Кёбюсю сууукъдан, ачдан ёле эдиле.

Бизни вагонда да болгъан эди ёлген. Адамлары, къычырыкъ этиб сарнаргъа сабийлени, къартланы эслерин алыб къоябыз деб къоркъа болур эдиле да, ёлгенни башын джабыб, къатына олтуруб, къуу-шуу болуб, тангнга дери тургъан эдиле. Эртденбла поезд тохтаб, хар ким кеси кереклисине тышына чыкъгъан кёзюуде, хоншу-тийре бары да болушуб, вагондан тюшгенлей, аз арлакъгъа барыб, джер къазыб, ёлгенни басдыргъан эдиле. Алай къыйынлыкъла кёре, джолда тогъуз-он кюн баргъан эдик.

Алай бла бизни Орта Азия бла Къазахстаннга элтиб къуйгъан эдиле. Хар юйдегини, анда джашаб тургъан миллетни юйлерине салгъан эдиле. Бизни юйюр да къазах юйдегиге тюшген эди. Аман адамла тюл эдиле. Алай а ала бла алай кёб джашамадыкъ. Джазда юйчюк ишлеб, ары кирген эдик. Атам къойчу болду. Мен да, школгъа джарашыб, бешинчи классха джюрюб башладым. Кесим да айырмагъа окъуй эдим. Анам да бош турмай эди, мамукъ джыя эди. Кюнортада дерслерими бошагъандан сора, барыб анама болуша эдим мамукъ джыяргъа. Ингирде уа дерс этиб, экинчи кюн школгъа хазыр бола эдим. Къарт атам, хариб, джандетли босун, мындан баргъандан сора кёб да турмай ауушхан эди. Джолну ауурлугъун, этилген артыкълыкъны кёлтюралгъан болмаз эди. Къарт анам, Абидат а, 1957-чи джыл джуртубузгъа сау-эсен къайтыб, мында ауушхан эди. Чырт эсимден кетмейди аны айтычусу:

— Къызым, балам, адамны эм багъалы заты – Ата джуртуду. Аны сатаргъа, неда бир тюрлю бир чурум бла ташларгъа джарамайды. Ол затны хаманда эсингде тутханлай джашаргъа кюреш. Мени джаным мында чыкъмай, джуртума бир джеталса, ташын, чокъуракъ сууун кёрюб, топурагъына къолум бла тийиб ёлсем, меннге

джыламазсыз — деб, осият этгенлей тура эди. Аны ол тилеклерин Ашхы Аллах эшитген болур эди, тилеги толгъан эди. Бери къайтханыбыздан сора бир джылдан ёлген эди. Мен а анда огъуна школну «бешлеге» бошаб, институтха кириб, устаз болуб чыкъгъан эдим. Анда башлагъан устазлыкъ джолуму джуртума келгенден сора да бардырдым. Бери къайтханыбыздан сора, мында да талай джылны устаз болуб, сабийлени окъутханлай, алагъа миллетибизни чыртда терслиги болмагъанлай чекген азабындан, кесим кёрген затланы хапарын айтыб, хапарлы этгенлей тура эдим.

Бусагъатда мен, къарт анам Абидатча къарт амма болуб, туудакъларым бла джашайма.

АНАМ, КЕЧ!..

Джайны ахыр кюнюдю. Тамбла школгъа барлыгъы эсине тюшюб, юч айны кёрмей тургъан тенглериме тюберикме, деб Мурат къууанч тыбырлыды. Кюнню къалай ашырыргъа билмей, тенги Смаилгъа барды.

— Смаил, кел, кёлге джууунургъа барайыкъ. Чабакъ да тутарбыз, — деди.

— Мени анам иерик тюлдю, — деди Смаил. — Бюгюн гардош къазарыкъбыз.

— Да, анам, мени да иерик тюлдю. Сормагъанлай, эслетмегенлей джанлайыкъ. Ала бизни джокъларгъа, биз къайтыб келликбиз, — деб кёб кюрешди Мурат. Смаил къалай этерге билмей, кёб сагъышланды. Барыргъа уа кёзю бек къарай эди. Ол кетсе, анасы аны излеб кыйналлыгъы кёзюне кёрюндю. Сора:

— Къой, Мурат, мен школгъа хазырланыргъа керекме. Тамбла окъуб башларыгъыбызны биле болурса. Мен бармайма.

— Сен къалай суйсенг, алай эт, мен а барлыкъма — деб, Мурат ёзен таба айланды.

Смаил аны ызындан иги кесек заманны къараб турду. Аны бла бирге барыргъа кёзю къараса да, ызына къайтыб, юйге кириб кетди.

Ингир джууукълашханды. Кёкню булутла басхандыла. Тёгерек къарангы бола тебрегенди. Джангур джауб, гардошланы джибитиб къоймасын деб, Смаилны анасы:

— Ай, джашым, джангур джауб къалады, къымылдай кир, — дейди. — Гардошланы джибитирге боллукъ тюлдю. Смаил, анасыны айтханын эте, къымылдагъанындан эсе, тири къымылдаргъа кюрешеди. Анасы бла джашы тамам къызыугъа кириб тургъанлай, джол джанындан таууш келди. Ол таууш Муратны анасы Санятын тауушу эди.

— Смаил, Мурат сени бла бирге тюлмюдю? — деб сорду Саняйт. Къайры кетген эсе да, тас болгъанды да къалгъанды.

— Огъай, Саняйт, мени бла тюлдю Мурат, — деб,

Смаил иги кесек заманны тынгылады. Тюзюн айтса, тенги кёлкълалды боллукъду. Айтмаса, анасыча бир тиширыу-ну алдаргъа керек боллукъду.

— Тоба, тоба бюгюнлю бери излейме. Биз да бюгюн гардош къазаргъа деб тура эдик. Къайры кетди, къайда излейим мен аны. Барайым да атасына айтайым, ол тегерекге бир къарасын...

Талай заманны Смаил, джукъ айтмай туруб, сора анасы таба бурулуб:

— Анам, мен билеме Муратны къайры кетгенин, — деди.

— Сора нек джашырдынг анасындан, нек айтмадынг? — деб, урушду анасы джашына. — Ол джарлы тиширыуну къыйналыб айланганын кёрмеймисе? Мурат сени ананга алай этсе, иги боллукъмуду?..

Смаил бла анасы къазылгъан гардошну джыйыб бошаргъа, джангур джаууб башлады. Эрлай юйге кирдиле ала.

Смаил сагъыш этиб туруб:

— Огъай, Муратны къайры кетгенин айтмай, джашырыб къойгъанымы аман этдим, — деди анасы таба айланыб. — Анам, тенгими сатмаз мурат бла айтмагъан эдим анасына тюзюн. Ызындан барайым, ансы джангур джунчутмасын.

Анасы огъай демегенинде, ол ёзен таба айланды. Иги кесек заманны излесе да, Муратны табмады. Сора ызына къайтыб келе, Саниятлары таба бурулду. Арбазда Муратны кёрдю. Кеси да, башындан аягъына дери джибиб, джылай тура эди. Анасы да андан узакъ болмай, шиндикге олтуруб, джашына уруша эди къадалыб. Къараб Смаилны кёргенлей, андан да бек ачыуланды Саният джашы бла Смаилгъа.

— Муратны къайры кетгенин биле тургъанлай, сен меннге тюзюн айтмагъанса, джашырыб къойгъанса, — деб кёлкълалды болгъанын билдирди. Бир кесекден, къаты урушханына сокъуранган болур эди да:

— Мурат, джашым, анасындан сормай кетген иги тюдю, — деб башлады сёзюн. — Кёремисе, кесинг тенг-

ли джашны бюгюнлю къалай ишлеб айланнганын. Ана-сы бла гардош къазыб турду. Сен а, сау кюнню айланыб келдинг. Уллу джаш болгъанса, экинчи классха барлыкъ-са энди. Бюгюнлю сен мени къаллай бир кыйнадынг...

Анасыны джыламсырагъанын кѳргенинде, Муратны, джюреги къалай эсе да бир тюрлю тебиб, кѳлю мыдах болду. Сора ёрге туруб, анасыны къатына барыб, башын тобукъларына салыб:

— Анам, кеч, энди сеннге сормай, бир джары бар-мазма, — деди Мурат. — Ма, тенгим Смаил тургъанлай сѳз береме сени айтханынгдан чыкъмазгъа...

Муратны алай айтханына анасы разы бола, къучакъ-лады, ийнакълады.

— Берген сѳзюнге ие боллугъунга ийнама, — деди джашыны башын сылаб, кѳзлерине къарай...

ПРЕДСЕДАТЕЛНИ САУГЪАЛАРЫ

Эртденбла уянганымда, кюн тийиб тура эди. Анам бла бюгюн чагагъа барлыгъым эсиме тюшюб, кечигибми къалдым деб, секириб ёрге турдум, Барыб анамы орнуна къарадым. Орну джыйылыб тура эди. Мени къоюб кетгенин ангылаб, эрлай кийиниб, бет-къол джуууб, ызындан кетдим.

Колхозну бачхалары элден узакъ тюл эдиле. Бир кесек баргъанымда, ишлей тургъан тиширыуланы кёрдюм. Бизни колхоз бачхалада ёсдюрге зат джокъду. Нартюх, будай, тахта кёгетле иги ёседиле.

Каникулланы заманында мен да анама болушуучанма. Анам мени аяргъа ёчдю. Алай а, анга ауурлукъ джетмесин деб, чагагъа чыгъыучанма.

Мен, ишлей тургъан тиширыулагъа джууукълашыргъа, нёгерим Даутха тюбедим.

— Нек кечикгенсе? — деб сорду ол меннге. Мен тюзюн айтмадым. Аны соруун эшитмегенча этиб, сёзню башха джары бурдум. Бурмай не этерик эдим, джукълаб къалгъанма деб, тюзюн айтсам, ол мени хыликке этерге боллукъ эди.

Мени кёргенлей анам:

— Нек келесе, джашчыкъ? — деб сорду. — Сени уятыргъа кёзюм къыймай кетген эдим. Джукъ ашагъанмыса?

Анамы джюрегин къыйнамаз ючюн, ашагъанма, дедим. Заманымы соза турмай, къолума чага алыб, ишге кирдим. Хар тиширыуну кесини бачха юлюшю барды. Мен анама болушуб тургъаным себебли, хансы этилмеген аз джерибиз къалгъанды. Кюн къызгъынчы, иги кюрешиб, анамы разы этдим.

Кюнорта болгъанында уа, тиширыула, чагаларын бир джары салыб, салкъыннга олтуруб, ауузланыб башладыла. Даутну анасы да къойгъанды ишин. Тюгел меннге джетгинчи, Даут:

— Кел, Мусса, бери, — деди. — Бирге ауузланайыкъ. Артдан барыбыз да джууунурбуз.

Тиширыула, салкъында олтуруб, бир-бирлери бла ушакъ эте къалдыла. Даут бла мен а кёлге кетдик.

Тиширыула ёрге къобаргъа, биз да келдик. Чага этиб башладыкъ. Ингир джууукълаша башлагъанды. Башха адамладан артха къалмайыкъ деб, Даутлары бла биз ийнекле келир заманга юйге джеталсакъ деген акъыл бла, джолгъа чыкъгъанбыз. Ызыбыздан бир машина джетиб, къатыбызда тохтады. Машинаны кабинасыны эшигин ача, колхозну председатели тиширыулагъа:

— Джаяулай барсагъыз къыйналырсыз, — деди.— Машинагъа минигиз, сау кюнню ишлеб тургъансыз. Арыгъан болурсуз.

Даут бла мен тиширыуладан бир джары джанлаб тура эдик да, бизни таба къарай, биягъы председатель къошду:

— Сиз да минигиз, ашхы уланла. Арыгъаныгъыз бетигизден кёрюнюб турады. Аналарыгъызгъа болушалдыгъызмы? Огесе, заманыгъызны бошунамы ашырыб келесиз?

Биз джукъ айтмадыкъ. Бизни орнубузгъа Даутну анасы джууаб этди председателге.

— Аперим джашлагъа, — деди председатель.

Каникулла бошалгъынчы дери Даут бла мен колхозну бачхаларына джюрюб, аналарыбызгъа болушуб турдукъ. Джай бошалды. Ишибизге чыкъгъан ачхачыгъыбызгъа анам, мени да биргесине алыб, тюкенледен кёб кийим алды.

Окъуу джылны биринчи кюнню башланды. Сабийле биргелерине ата-аналарын алыб келгендиле школгъа. Мени биргеме да анам келгенди. Сабийле школну арбазында бир сафха сюелгендиле. Даут да мен да, бир-бирибизни табыб, бир джерде сюелгенбиз. Устазыбыз, тенг-лерибиз бла саламлашханбыз.

Школну директору, сохталаны алларында сюелиб, сёлешиб башлады. Ол бизни джангы окъуу джыл бла алгъышлады, кёб ариу сёз айтды, джетишимле теджеди. Директор сёлешиб бошагъандан сора колхозну председатели сёлеширге чыкъды. Ол бизни кесини машинасына мигдиргенини юсюнден сагъыш эте тургъанлай,

Даут бла мени юсюмден бир затла айтды. Аны не айтханын билирге излеб, Даутха къарай:

— Председатель бизни юсюбюзден не айтды? — деб сордум. Ол меннге джууаб этгинчи, школну директору:

— Даут бла Исса, бери чыгъыгъыз, — деди.

Джыйылгъан миллет бирден харс урду. Даут бла мен, уяла-уяла, алгъа чыкъдыкъ. Председатель къатыбызгъа келиб:

— Каникулланы заманында аналарыгъызгъа болушханыгъыз, иги ишлегенигиз, бащхалагъа юлгю кёргюзгенигиз ючюн, колхозну правлениеси сизге саугъала этгенди, — деди. — Бюгюн мен сизге саугъаланы берир ючюн келгенме бери. Экигизге бу эки радиоприемникни береме, хаман иги хапарла эшитиб туругъуз, — деб къолубузну тута, саугъаларын берди. Даут бла мен, къууандыкъ саугъаларыбызгъа.

ШАРИК

Ансар, Шарикни кесини тенгине санаб, къайры барса, ары алыб барыучан эди. Къыш чилледе кёзчюклериде иги ачылыб бошамагъанлай, бурууну джанына къысылыб, къансый тургъанын эслеб, анасынданмы аджашханды, огъесе, ким эсе да атыбмы кетгенди экен деб, къойнуна къысыб, юйге алыб келген эди. Кючюкчюк ариучукъ эди, бир кесек замандан, къаракъолоан кючюкчюк, ариучукъ болгъаны бла къалмай, эсличик болгъанын да билдире башлады.

Ансар бла Шарик бир-бирлеринден, кече-кюн да айырылмай айланганлы юч джыл ётдю. Джашчыкъ да тёртюнючю классха кёчдю.

Джыл сайын Ансарны атасы къой сюрюу бла тау джайлыкълагъа чыгъыб туруучанды. Шарик да эсличик болгъанында, Ансар аны биргесине алыб, каникулланы заманында тау джайлыкълагъа чыгъа эди. Иесича ол да къууана болур эди, сыртха чыкыгъанлай, ары-бери чабыб, сыртындан джатыб, джашил кырдыкда аунай эди, тёрт аякчыкъларын кёкге айландырыб, дагъыда секириб ёрге туруб, ызымдан джеталлыкъ эсенг, бир кёрчю дегенча, джашил талада ары-бери чабыучан эди. Чаба, аунай тамам эриксе уа, къой сюрюуню къатына барыб, ары-бери къымылдамай, арт аякчыкъларына олтуруб, тегерегине сакъ къараучан эди. Бир кесек заманны ичине къойланы уста кютерге юреннген эди. Ансар, ол джанын бери тый деб, къолу бла кёргюзтсе, чабыб кетиб, аны да къабхан-зат этмегенлей, юркютмегенлей, тыйыб келиучен эди.

Бир кюн, Ансарны атасыны иши кёб болуб, къошда къалыб, джашчыкълары къой кютерге ийген эди. Ансар, таягъын да къолуна алыб, къошдан чыгъыб тебрегенлей огъуна, Шарик аны кетиб баргъанын эслеб, ызындан айланды. Бир кесекден къойланы джашил талагъа бошлаб, итчик да, аны иеси да тау хауаны солуй, узакъ болмай сирелген тау джитиледен, ёзенледен кёз алмай

къарайдыла. Къойла къайры барсала, была да бир-бир-лери бла ойнай, аланы ызларындан барадыла. Минги Тауну башында болмаса, башха тау джитилени тѣппелеринде булут-зат кѣрюнмейди. Кюнню бузуллугъу бла бузулмазлыгъын билир ючюн, атасы, эртден сайын ѳрге турса, Минги Тауну башына къараучанды. Аны айтханына кѣре, деу тауну башында булутла кѣрюне тебресе-ле, кюн бузуллугъун бил да къой. Бюгюн да аны башында булутла юйюрсюннгенча кѣрюнедиле. Алай а джашчыкъ анга алай уллу магъана бермей эди. Къойланы ызындан айлана-айлана, арыгъанмы этген эди да, кеси да башха кюнледен эсе эртде тургъан эди, бир дуппурчукъну башына чыгъыб, тюрбуне да биргесине алыб баргъан ийленнген терини джайыб, бауурундан джатыб къалгъан эди. Итчик да, къатына келиб, сен тынчай, мен къойлагъа кѣз-къулакъ бола турурма дегенча, эки арт аякъчыгъына олтуруб, тѣгерегине къарай эди. Джашчыкъны бир кесекден джукъу хорлады. Ол азмы, кѣмю джукълаб къалгъан эди да, бир кесекден сууукъсураб уянды. Тѣгерегине къарагъанында, къара булутла, мен сени джукъудан аязытайым дегенча, кѣкню басыб тура эдиле. Кѣк да аз-аз чартлай башлады. Эрлай ѳрге туруб, къойланы къарамы бла изледи, алай а, джукъ кѣрмеди. Къычырыб, сызгъырыб кюрешсе да, Шарик да къатына келмеди. Тауушу чыкъмады. Сызгъырса, атын айтыб къычырса, узакъда болса да, ол чабыб келиучен эди. Бу джол а иесин бир да джокъламады.

Къалайгъа барыргъа, къойланы къайда излерге билмей, сагъышлагъа батыб сюеледи джашчыкъ. Булутла уа, кѣкге бекден бек «дауур» этиб баргъан болмасала, бир да шош болурча кѣрюнмейдиле. Бир кесекден кѣк да чартлай, таякъ джангур джаууб башлады. Джангурдан джашырылыр джер билсе да, Ансар джашырылмады. Джер джутуб къойгъанча, къой сюрюуню джокъ болуб къалгъаны аны сагъышлы этгенди. Энди мен аланы табаллыкъ бомазма, заманымы бош ашыра турмайым да, атама билдирейим деб, ол башын къош таба атды. Юсю да джибигенди. Санлары ауур болгъандыла. Тюгел къош-

ха джетгинчи, атасы, атха да миниб, аллына чыгыб кьалды. Джашчыкъны кьошха кетерин изледи. Алай а ол унамады. Болмагъанында, аны ат артына миндириб, джамчыны да юсюне атыб, дорбунла таба айланды.

Джангур а тохтарча кёрюнмейди. Бекден-бек джаууб барады. Иги кесек джол кьоратыб, дорбунлагъа джууукъ-лашханларында, ит чабхан тауушчукъ эшитиле тебреди. Ансар, Шарикни тауушу болгъанын билиб, атасына айтды. Бир кесекден джетген да этдиле дорбуннга. Шарик, быланы келгенлерине кьууанганча, джибиб тургъан кьуйрукъчугъун да ары-бери булгъай, алларына чабыб келди. Артдан ызына эрлай бурулуб, дорбунну аллында сюелди, мен кьойланы бери джыйыб турама дегенча, джашчыкъ бла аны атасына сююмлю кьарайды.

Шарикни эслилигине джашчыкъ асыры бек кьууангандан, юсю джибиб, сууукъсураб тургъанына кьарамай, эрлай атдан тюшюб, итчикни ашхы тенгин тансыкьлагъанча тансыкьлаб, иги кесек заманны турду...

Бир кесекден джангур тохтады. Кёк да булутладан ачылды. Биягъы Минги Тау да, булутладан ариуланыб, кюзгю джылтырагъанча, джылтырады...

Παυλίνα

δνα

ελεβερε

ХЫЧЫН, БУГЪАЧЫКЪ, ТЮЛКЮ, БЁРЮ

Эртде-эртде бир киши бла бир къатын джашагъан-дыла. Ала бир кюн хычын биширедиле.

— Къарт, дейди къатын, — мен къайтхынчы хычыннга къарай тур, мен джау алыб келейим, — деб башха бёлмеге киргенлей, кишини къычыргъан тауушу чыгъады.

— О, хахай, къатын, дженгил джау ал да бери джете кир, хычыныбыз къачыб барады.

Дагъыда аны ызы бла:

— О, къатын, къатын, хычыныбыз чегетге джетиб барады. Тут аны, тут, джиберме, деб къатын бла киши хычынны тутаргъа кюрешиб туталмай къаладыла. Озуб баргъан тууарчыла да кюрешедиле тутаргъа, алай болгъанлыкъгъа киши туталмайды. Сора ол кёзюуде арлакъдан къараб тургъан бир тюлкю, чабыб хычынны ызындан джетиб, былай айтады:

— Хычын, мен сени туталлыкъма.

— Мени сенден залимирекле да туталмагъандыла, — дегени бла тюлкючюк сермеб хычынны бууады. Тюлкю, хычынны ичинде бышлагъын ашаб, тышын алыб келиб, тууарчылагъа:

— Келигиз, мен сизге хычын берейим, сиз меннге бугъачыкъ беригиз, — дейди. — Къарагъыз мынга. Сени хычынынга бугъаны ким ауушдурлукъду? — деб кюледиле тууарчыла:

Тюлкючюк кесини хыйла тауушчугъу бла башлайды:

— Къарнашчыкъларым, сиз быллай хычын анагъыздан туугъанлы да ашамагъансыз. Не боллукъду ол къадар малдан бир бугъачыкъны ауушдуруб къойгъанлыгъыгъызгъа, кесигизге да малла азыракъ болсала, иги тюлмюдю кютерге?

Алай бла тюлкючюк таууарчыланы алдаб, хычин-нга бугъачыкъны ауушдуруб, чегетге къчадаы. Чегетге киргенлей, тюлкю эрлай терек кесиб, андан чана ишлеб, анга да бугъачыкъны джегиб, кетиб тебрейди. Бара тур-гъанлай, аллына бёрю чыгъады.

— Сау кел, эгешчигим тюлкючюк.

— Сау бол, къарнашым бёрю, — дейди тюлкю да.

— Къайдан алгъанса бу бугъачыкъ бла чаначыкъны?

— Табдым...

— Айтмай эсенг, айтма. Не этерик эсенг да, мени да миндир эгешчигим тюлкючюк.

— Миндираллыкъ тюлме, сени къалай кѣлтюрлюкдю мени чаначыгъым бѣрю?

— Огъай, мен джангыз бир аягъымы саллыкъма, — дейди бѣрю.

Кесин алдатыб тюлкючюк: — Да, сал, — дейди. Бир кесекчик барыргъа: — Эгешчигим тюлкючюк, экинчи аягъымы да бир салайым, ансы бир аман табсызды былай, — дейди бѣрю.

— Эй, къарнашым, сен алай эте, мени чанамы сындырыргъа башлагъанса, — дейди тюлкю.

— Огъай, сындырлыкъ тюлме.

— Да, алай эсе, сал, не этерикме, — дейди тюлкю.

Бѣрю эки аягъында салады. Бара-барыб, сора чаркъ деген таууш болады.

— Хы, бѣрю, къарнашым сен мени чанамы сындырдынг дейме, дейди тюлкю.

— Огъай, эгешчигим тюлкючюк, мен чѣртлеуюкле сындырыб таууш этдирдим.

— Да, сакъ бол не этерик эсенг да, экибиз да джолда къаллыкъбыз чанам сынса, — деб дагъыда джолгъа атланадыла. Бир кесек барыргъа:

— Тюлкючюк, эгешчигим, ючюнчю аягъымы да бир салайым, ансы джартым джерде сюркелиб барады, — дейди бѣрю.

— Мынга къара, къалайгъа саллыкъса аны уа? Сен мени чанамы сындырсанг, мен отунла не бла ташырыкъма?

— Огъай, сындырлыкъ тюлме, ауурлугъуму салмазма...

— Да, сал, бек инджилиб тура эсенг, — деб эркинлик береди тюлкючюк. Бѣрю ючюнчю аягъын да салгъанлай, чана чаркъ, чаркъ, дейди.

— Хы, къурутдунг, — дейди тюлкючюк, — тюш да кетчи бѣрю чанамдан, несин сындырдынг эсенг да, сындырдынг.

— Огъай, огъай, мен чѣртлеуюкле сындырыб, ашаб келеме, — дейди бягъы бѣрю.

— Да, кесинг ашаб келме да, меннге да бер сора.

— Джокъду, бошаб къойдум, ашарыкъ эсенг, заманында айтсанг а, — деб джууаб этеди бёрю. Кете, кете барыб:

— Не боллукъ эсе да тюлкючук, мен кесим миниб къалмай эсем болмайды чанагъа, ансы джарлы аягъым джерде сюркелиб келеди, — дейди бёрю.

— Къайры минесе, сен миннгенинг бла чанам умурчумур болуб къаллыгъын къалай ангыламайса?

— Мен ауурлугъуму саллыкъ тюлме дегенме да, акъыртынчыкъ олтурлукъма кесим да, — деб, бёрю чанагъа тёртюнчю аягъын салгъанлай, чана уалады. Сора тюлкючук бёрюге урушуб тебрейди. Уруша-уруша келиб:

— Бар дженгил чегетге, чана ишлерге терек кесиб алыб кел, — дейди.

— Къаллай терек кесе билликме мен, — дейди бёрю.

— Чанагъа миннген заманынг да уа биле эдинг чананы къалай сындырлыгъынгы, терек керек болгъанында, кесе билмеген болгъанса ансы, — деб урушуб, — чегетде эм тюз тереклени кес да кел, ненча кесала эсенг да, деб бёрюню чегетге иеди.

Бёрю чегетге келиб, иш этиб, талай эм къынгыр терекни кесиб, суйреб, ызына барады. Тюлкючук бу къынгыр тереклени кёргенлей, джюрегине джетиб, ашхы урушады бёрюге. Алай а бёрю чегетде терекле бары да къынгырладыла, тюз терек джокъду деб ант этеди. Тюлкючук, ачыуланыб:

— Хы, ангысыз, сен былай бугъачыкъны къатын сакълаб тур, мен барыб, кесим кесиб келейим терек, дейди. Тюлкючюкню бу айтханын джаратхан бёрю, эрлай разы болуб, аны чегетге джибереди. Ол кёзден ташайгъанлай, эрлай сермеб алыб, бугъачыкъны ичин къотарыб, къабады. Бугъачыкъны ичине кёгюрчюнлени джыйыб, салам буштукъ этиб, бегитиб, кеси эрлай чегетге къачыб бугъунады.

Бир заманда тюлкючюк терек кесиб келсе, бёрю джокъ. Сакълай, сакълай, эригиб, джаяулай кетиб къалды болур, — деб тюлкючюк къара къазауат этиб, джангыдан чана ишлейди.

— Эй, бугъачыкъ, тебре! — дейди. Бугъачыкъ бир да къымылдамайды. Не болду мынга деб, тюлкючюк аны таякъ бла ургъанлай, бугъачыкъ джыгъылады, ичинден да кёгюрчюнле удадыла.

— Ай, бёрю, аманнга игилик этсенг, юйюнге сау бармазса дегенлей, сен меннге не этдинг? Тохта, мени аллыма бир тюшерсе, — деб ачыуланыб, тюлкючюк чабыб бёрюню излей, чегетге кириб кетеди.

ГОГУШ

Эртде-эртде бир элде бир семиз гогуш джашагъанды. Иеси хаман табылгъан ашны джангыз гогушуна бере, тамам семиз да, эринчек да этгенди. Бир кюн гогуш айлана барыб, джерде ашагъан ашы кёлуне джетмей, элни кыйырында мийик терекни башына мингенди. Ызына джерге тюшерге эриниб, бир кесек къарайым тегерекге, — деб, терекни тѣппесинде джарашыб чѣкгенди.

Бир заманда, эшта, ийисинден ангылагъан болур эди тюлкю, гогушну, келиб, терекни тюрюнден ѳрге къараб тохтагъанды.

Семиз гогушну кѳргенинде, тюлкюю ауузуну эки джанындан силегейлери тѳгюлгенди. «Ийсагъан, бу гогуш мени аллыма бир тюрюге эди. Ол эс джыйгъынчы къабар эдим мен аны» деб, сагъышха киргенди. Не да этиб, гогушну терекден тюрюрюрге излеб:

— Гогушчукъ, джанчыгъым, — дегенди.

— Не дейсе, тюлкю? Кесинг да эрлай къайдан чыгъыб къалдың, — дегенди гогуш.

— Былай ѳтюр бара эдим да, сени кѳргенимде, бир иги хапар эшитген эдим да, аны айтыб, сени да бир къууандыра кетейим деб, къайтханма. Эшитгенмисе, джангы джорукъ чыкыгъанды, — дегенди тюлкю.

— Не джорукъду ол, меннге киши джукъ айтмагъанды, — дегенди гогуш да.

— Да, джорукъда джазылгъан а былайды: тюлкю гогушлагъа тиймезге, итле да тюлкюлеге тиймезге деб. Бу затны мен кесим кѳзюм бла кѳргенме.

— Къалайда джазылыб турады ол сен айтхан джорукъ, къайдам, алкын мен а кѳрмегенме, — дейди ийнаныракъ бола гогуш.

— Былай тюр джерге, окъутайым — деб тюлкю сѳзюм бошаргъа, элден талай ит хырылдашыб чыгъадыла. Быланы кѳрген тюлкю, хайда, къуйругъун да ары-бери ата, чегет таба къачады. Бу затны барын кѳрюр тургъан гогуш:

— Тюлкю, тохта, къайры къачыб бараса? Итле тюл-
кюлеге тиймезге деген джорукъ чыкъгъанды дейсе да, —
деб кычыргъанды.

Тохтаб, джууаб берирге ашыкъгъан тюлкю къачыб
баргъанлай:

— Да, бу итле алкъын хапарлы болмазла ол джо-
рукъдан — дей, чегетге ташайыб кетгенди...

АЗЫКЪ ИЗЛЕЙ БАРГЪАНЫ...

Бир джолда, чычханчыкъ, балачыкъларына ашатыргъа азыкъ излей, тешигинден чыгъады. Не табайым, не бла къууандырайым мени сакълаб тургъан балачыкълары деб, төгерекге къарайды. Аны чыгъарын сакълаб тургъанча, бир джанындан «шып» деб, аллына кеселекке чыгъады, сермеб чычханчыкъны тутады.

Чычханчыкъ асыры къоркъгъандан, санчыкълары къалтыраб, не этерге билмей:

— Джаным, кёзюм, мени бир ий марджа. Бюгюн сен мени бир сау ийсенг, ёмюрюмде былайгъа келмез эдим, — дейди.

— Огъай, мен сени къалай иерикме, юйде гитче балачыкъларым аллыма къараб турадыла, сени ийиб къойсам, ала не ашарыкъдыла — деб, кеселекке чычханчыкъны былай джуханлай, «шып» деб бир джанындан макъа чыгъады, эрлай сермеб кеселеккени бууады.

Кеселекке асыры къоркъгъандан эс ташлайды. Алай а эсгериб, макъадан тилеб башлайды:

— Джаным, кёзюм, мени бир ий марджа. Бюгюн сен мени сау ийсенг, ёмюрюмде былайын джокъламазма, чычханланы да ашамазма — дейди.

— Огъай, мен сени къалай иерикме, юйде гитче балачыкъларым аллыма къараб турадыла. Сени ийиб къойсам, ала не ашарыкъдыла — деб, кеселеккени былай джуханлай, «шып» деб бир джанындан мазаллы джылан чыгъады, эрлай сермеб макъаны бууады.

— Джаным, кёзюм, мени бир ий марджа. Бюгюн сен мени сау ийсенг, ёмюрюмде былайын джокъламазма, кеселеккелени да ашамазма — дейди.

— Огъай, мен сени ийиб къойсам, мени аллыма къараб тургъан балачыкъларым не ашарыкъдыла — деб, макъаны былай джуханлай, «шып» деб мазаллы къуш джетеди. Сермеб джыланлы бууады.

Джылан асыры къоркъгъандан эс ташлайды. Къалгъанлача, бу да тилеб башлайды:

— Джаным, кёзюм, мени бир ий марджа. Бюгюн сен мени сау ийсенг, ёмюрге былайын джокъламазма, макъаланы да ашамазма, — дейди.

— Огъай, мен сени ийиб къойсам, мени аллыма къараб тургъан балачыкъларыма не деб барлыкъма, — деб къуш джыланны былай джуханлай, бир джанындан шкок атылгъан таууш чыгъады. Асыры илгенгенден, къуш джыланны ычхындырады, джылан макъаны, макъа кеселеккени, кеселекке чычханны — была бары да эрлай тешиклерине къачыб киредиле.

Уучуу да, къушну къанатларындан тутуб, юйюне алыб кетеди.

БЁРЮ, ЭЧКИ, КЪОБУСТА...

Эртде-эртде заманлада, къалын чегетни ичинде бир къарт, кеси джангыз джашагъанды. Ол къартны рысхысы болуб да, адам болуб да, кишиси болмагъанды. Бир кюн чегетде айланыб, къургъакъ отунчукъла джыя келиб, уллу кертме терекни тюрюнде бир къансыгъан тауушчукъ эшитгенди.

— Тобасто, не болду, чыртда киши къымылдамагъан джерде бу таууш къайдан чыкъды, — деб, къарт таууш чыкъгъан джанына джууугъуракъ барса, бир бёрю балачыкъ, къатында да бир гитче къолан уланчыкъ джатыб тургъанын кёреди. Сейир болады, быланы былайгъа къайдан чыкъгъанларын ангылаялмайды. Тёгерегинде не тюрлю да джаныуар кёрмейди.

— Ким атыб кетгенди быланы былайгъа, — деб къарт экичигин да къойнуна къысыб, юйюне алыб келеди.

Арадан талай заман ётеди. Бёрю балачыкъ да, улакъчыкъ да хайт деб, уллучукъла боладыла. Бирге ойнайдыла, бирге ашайдыла. Къарт да, алагъа къууана, джашаб, кюнлерин ашыра барады.

Талай замандан, къарт кесини къарыусуз болгъанын сезиб, мындан ары чегет ичинде джашаргъа къарыуу джетмезлигин ангылаб, эл таба джыйылыр акъыл алады.

Элге барыр ючюн а, уллу сууну бир джанына ётерге керек болгъанды, аны ючюн, экеулен кючден сыйынган къайыкъчыгъын асыраб тургъан джеринден чыгъаргъанды. Сынган, ууалгъан джерлерин ишлеб, джарашдырыб, джолгъа хазыр этгенди.

Тёгерегине къараб, бёрю бла улакъчыкъдан сора уа не затым барды, нени алыргъа керекди, деб болгъаннга кёз джетдиргенди, алай а бир джангыз къобустадан сора джукъ кёрмегенди. Не этерик эди, бёрюню да, улакъчыкъны да, къобустаны да биргесине элтирге деб, хазыр этгенди.

Алай болгъанлыкъгъа, къайыкъчыгъы гитчечик болгъаны себебли, бары да бирге сыйыналлыкъ болмагъанды.

ла. Ол себебден, къарт быланы хар бирин бирем-бирем ётдюрге керек болгъанды сууну ол бир джанына.

Не келсин, биринчиге бёрюню алыб кетеди да, къарт къайтхынчы эчки къобустаны ашаб къоярыкъды. Къобустаны алыб кетеди да, бёрю улакъчыкъны ашаб къоярыкъды. Бёрю бла къобустаны къоюб, эчкини алыб кетеди да, ызына къайтыб бёрюден, къобустандан бирин ётдюрюб, ары джанында къояргъа керек боллукъду. Ол заманда уа бёрюню элтсе, эчкини ашаб къоярыкъды, къобустаны элтсе, эчки къобустаны ашаб къоярыкъды.

Не этерге, къайсын къалай ётдюрге билмей, къарт тели болургъа джетгенди. Алай болгъанлыкъгъа, не сагъыш этиб кюрешсе да, быланы ючюсюне да хата болмагъанлай, къалай ётдюрюгюн табалмагъанды.

Сен а, къалай сагъыш этесе? Бир-бирине хата салдырмагъанлай, къарт быланы ючюсюн да къалай ётдюрге керекди сууну бир джанындан бир джанына?

ДЖУУАБЫ

Биринчиге къарт сууну ол бир джанына эчкини ётдю-
реди. Ызына къайтыб келиб, бёрюню алыб барады. Бё-
рюню сууну ол бир джанында къоюб, эчкини ызына алыб
къайтады. Сора эчкини бери джанында тюшюрюб, къо-
бустаны элтеди сууну ол бир джанына, бёрю тургъан
джерге. Ызына къайтыб келиб, эчкини джангыдан ётдю-
реди. Алай бла ючюсюн да бир-бирине хата салдырма-
гъанлай, сууну ол бир джанына ётдюреди.

ӘЛБЕРЛЕ

* * *

Анасындан мыйыкълары бла туугъан,
Бетин-къолун сапынсыз джуугъан. *(Киштик)*

* * *

Анасындан гитче, атасындан уллу. *(Къадыр)*

* * *

Эти ашалмагъан узункъулакъ. *(Эшек)*

* * *

Джол джанында къабыучу итчик. *(Умурса)*

* * *

Къолсуз, аякъсыз буруугъа ёрлер. *(Къаб)*

* * *

Тишлери тешикеде, сакъалы эшикеде. *(Сарсмакъ)*

* * *

Кече къонар, кюндюз учар. *(Чыкъ)*

* * *

Аны кишиде иши джокъ,
Аны тюртмеген киши джокъ. *(Эшик)*

* * *

Иеси — мен, джюрютген — эл. *(Адам ат)*

* * *

Аз джетди деб, киши ёпкелемеген. *(Акъыл)*

* * *

Къол бла бир саугъасы,
Эл бла бир къаугъасы. (*Тауукъ*)

* * *

Не анасы табмагъан,
Не атасы табмагъан. (*Джюджек*)

* * *

Къапчыкъланы тешиучю,
Сауутлагъа тюшюучю. (*Чычхан*)

* * *

Башы таш, тюбю таш,
Ортасында баш. (*Таш макъа*)

* * *

Къулагъы-къуйругъу болмагъан,
Чынгагъандан тоймагъан. (*Макъа*)

* * *

Джол юсюнде джаулу къайиш. (*Джылан*)

* * *

Суу ызында ийнели къыппа. (*Кирпи*)

* * *

Кесини териси кесине джау. (*Тюлкю*)

* * *

Таш тубюнде мияла мынчакъ. (*Чабакъ*)

* * *

Адам сатыб алалмагъан. (*Акъыл*)

Соруу элберле

* * *

Алтындан багъалы не затды? (Акзыл)

* * *

Юйню джарыгъы неди? (Ана)

* * *

Ананы кёз джарыгъы неди? (Бала)

* * *

Дунияда арый-тала билмеген не затды? (Баргъан суу)

* * *

Дунияда не затды ортакъ? (Билим)

* * *

Кесини атын айтыб не зат кычырады? (Кукук)

* * *

Джер не затдан тоймайды? (Джауумдан)

* * *

Джерни башында не зат дженгил джюрюйдю? (Джел)

* * *

Дунияда эм алаша не затды? (Джер)

* * *

Дунияда эм узун не затды? (Джукъу)

* * *

Джерден ёрге не зат алынмайды? (Ауана)

* * *

Дуниягъа сакъалы бла не зат туады? (Теке)

* * *

Адам дуняда не затны унутмайды? *(Туугъан джерин)*

* * *

Дуняда ёлмеген не затды? *(Тюз сёз)*

* * *

Дуняда къылыч кесмеген не затды? *(Тюзлюк)*

БАШЛАРЫ

Хапарла

Атамы хапарларындан	4
Амма	8
Къарт Хаджай	13
Къарт аття	17
Кечеги къонакъ	21
Кёчген къош	25
Джигит атлы	30
Буян	35
Гитче къызчыкъ-Асиятчыкъ	41
Къарнашчыкъла	44
Айю мамурашчыкъ	49
Мухтарчыкъ	55
Сейит	58
Танг аласында	61
Анам, кеч!	66
Председателни саугъалары	70
Шарик	73

Таурухла бла элберле

Хычын, бугъачыкъ, тюлкю, бёрю	78
Гогуш	83
Азыкъ излей баргъаны...	86
Бёрю, эчки, къобуста	89
ЭЛБЕРЛЕ	92

125m

КОЗБАЕВА
Зарина Магомедовна

МЕДВЕЖОНОК

Рассказы, сказки и загадки

Для детей младшего
и среднего школьного возраста

На карачаевском языке

Редактор-корректор *М. М. Кубанов*
Художественный редактор *М. М. Кубанов*
Технический редактор *О. А. Ахметова*
Компьютерная графика и верстка — *А. Я. Унежова*

Подписано к печати 27.10.09. Формат 60x84¹/₁₆.
Бумага офсетная. Гарнитура «Школьная». Печать офсетная.
Усл. печ. л. 5,5. Усл. кр.-отт. 6,5. Уч.-изд. л. 4,1.
Тираж 1000 экз. Заказ 375.

РГУ «Карачаево-Черкесское
республиканское книжное издательство».
369000, г. Черкесск, пл. Кирова, 23,
Дом печати.

Отпечатано с готового оригинал-макета
в ОАО «Издательско-полиграфическая фирма «Ставрополье».
355035, г. Ставрополь, ул. Спартак, 8.